* ڈاکٹر وسیم رضا گردیزی

دمودر، احمد، مقبل تے وارث شاہ دے کرداراں دا تکرواں تول

قصہ ہیر رانجھا صدیاں توں پنجابیاں دے دلاں دی دھڑکن آ رہیا اے۔ ایہہ قصہ چوکھا چر کہانی دے روپ وچ سینہ بہ سینہ چلدا رہیا۔ لوک شاعراں اپنی اپنی بت موجب ایس وچ رنگ، رس تے چس رلا کے جدوں لوکائی ساہویں رکھیا تاں ایہہ پنجابیاں دا ہر من پیارا قصہ بن گیا۔ پہلوں ایہہ قصہ وی لوک کہانیاں وانگوں اک سدھ پدھری کہانی دا روپ ای ہووے گا پر ہولی ہولی کہانی سنان والیاں تے لوک شاعراں دی من مرضی تے مذہب ول جھکا پاروں مذہب، متھہاس، ماورائی طاقتاں تے دوجے قصے کہانیاں دے رلدے ملدے روپ وی ایس دا حصہ بندے گئے۔

ہن تیکر دی کھوج موجب دمودر ای اوہ شاعر اے جیہنے ساریاں توں پہلاں ایس قصے نوں پنجابی شعری روپ دتا۔ دمودر نے بڑی سیانف نال پنجابی وسوں تے رہتل نوں مکھ رکھ کے ایتھوں دی لوکائی دی نفسیات موجب ایس قصے دی پاتر اساری کیتی۔ دمودر دے ایس قصے دے مہان کوی ہون دا ایس توں وڈا ثبوت کیہہ ہو سکدا اے کہ اوہدے مگروں آون والے شاعراں بھاویں ایس قصے وچ اپنی من مرضی دے رنگ بھرے تے کجھ وکھرے پاتر وی ایس وچ لیاندے، پاتر اساری تے اوہناں دی نفسیات نوں وی بدلیا پر کہانی تے پاتراں دا بنایا دمودر دا سچا ای اوہ میل پتھر رہیا جیہدے توں کلی طور تے کوئی وی شاعر ہٹ کے گل نہ کر سکیا۔ ایس باب وچ، اسیں ہیر دے چار مشہور شاعراں دے پاتراں دا ٹکراواں، تول، اوہناں دیاں سانجھاں، تے نکھیڑیاں دا جائزہ لواں گے۔ وارث شاہ توں پہلاں دمودر، احمد تے مقبل ایہہ قصہ لکھ چکے سن۔ پر وارث شاہ ہوراں اپنے عظیم اسلوب، پلاٹ دی بنتر تے زبان دے رس چس نال ایس نوں اپنے ناں دا حصہ بنا لیا۔ وارث شاہ ہوراں فنکارانہ باریکی، پلاٹ دی نویکلتا تے ٹریٹمنٹ پاروں ایس قصے نوں اوہناں سارے گناں نال مالا مال کر دتا جیہڑے مل کے کسی وی فن پارے نوں کلاسیک دا روپ دیندے نیں۔ وارث شاہ ہوراں اپنے توں پہلاں دے شاعراں دے قصیاں نوں گوہ نال ویکھیا واچیا، پلاٹ نوں اپنے ذہن موجب اساریا تے اوہدے وچ لوکائی دی سوجھ نوں مکھ رکھ کے اجیہے سوہنے رنگ بھرے کہ قصے دی دکھای ہور دی ہور کر چھڈی۔

دمودر تے وارث دے قصیاں وچ نفسیاتی حوالے نال ساریاں توں وڈا فرق دوواں شاعراں دے سیاسی سماجی تے معاشی حالات دا وی اے۔ دمودر اکبر دے سمے دا شاعر اے۔ اکبر ہندوستان دے اوہناں بادشاہواں وچوں سی، جیہنے برصغیر پاک و ہند دے چوکھے حصے اَتے قبضہ کر لیا تے پھیر اوہنے

دوجے مذہباں دے منن والیاں نوں وی رعایتاں دے کے اپنی شاہی دی اُساری لئی اپنے نال جوڑ لیا۔ اوہنے قانون دی گرفت اینی پکی کیتی کہ عام آدمی توں وی ٹیکس وصولیا۔ ایہدیاں دوویں شکلاں ای سن۔ اک تاں پنڈاں دی واہی بیجی اَتے مالیہ یاں ہالہ تے دوجا شہر دے آڑھتیاں تے کارکناں کولوں ٹیکس وصولن۔ اوس توں پہلاں عام آدمی تیکر قانون دی گرفت اینی پکی نہیں سی ہوندی۔ جدوں سیاسی تے انتظامی صورت حال انج دی ہووے تاں ظاہر اے ایہدا پرچھاواں کلا کار دی کلا اُتے وی پیندا اے۔ اسیں ویکھدے آں کہ ایس عہد دے صوفی شاعر شاہ حسین تے قصہ گو دمودر دوواں دی شاعری رمزالی، علامتاں تے گُجھیاں اشاریاں نال بھری پئی اے۔ ایہدے برعکس وارث شاہ تے بلھے شاہ دی شاعری وچ زیادہ کھل کے تے گل سدھی کرن دا انداز بہتا ملدا اے۔ وارث دے ویلے مغلاں دیاں تخت نشینی دیاں جنگلاں، افغاناں دے دھاڑے، ایسٹ انڈیا کمپنی دا سمندر دے نال لاگویں علاقیاں اُتے قبضہ، مرکز دی کمزوری، مرہٹیاں دی پنجاب تیکر لُٹ مار تے سکھ مسلاں دا قوت بن کر اُبھرنا، ایجیہے حالات سن کہ کدھرے وی کوئی استحکام وکھالی نہیں سی دیندا۔ جیہدا سٹا ایہہ نکلیا کہ وارث نے جدوں اپنے سمے دے پاتر اُسارے تاں اوہناں دے وچ کھیہہ بازی تے اکیواں سہج سبھا ای وکھالی دین لگ پیا۔

دو شاعراں دے سمے دے اڈواَڈ حالات دا کارن اے کہ دمودر دے قصے وچ پاتر بڑے سہج سبھا نال گل کردے نیں جد کہ وارث شاہ دے پاتر بہتی واری اکے سَتے لگدے نیں۔ اوہناں دی نفسیات وچ بے وساہی انتاں دی اے۔ جیہد یاں مثالاں لڈن، مولوی تے قاضی دے پاتر نیں۔ ہن اسیں اینتھے دمودر احمد، مقبل تے وارث شاہ دے پاتراں دا ٹکراواں تول کر دے آں۔

(1) دمودر تے وارث شاہ

کسے وی داستان وچ پاتراں دی گنتی گِنی متھی نہیں ہوندی پر مرکزی کردار اِکو جیہے ہوندے نیں۔ دمودر تے وارث شاہ ہوراں دے پاتراں دی سبھ توں وڈی سانجھ ایہہ ای اے کہ اوہناں کول ایس قصے دے مرکزی پاتر رانجھا، ہیر، کیدو تے سہتی نیں۔ وارث شاہ ہوراں وی اپنے قصہ، ہیر دی عمارت نوں ایہناں چونہہ پاتراں دے تھماں تے اساریا اے۔ ذیلی پاتر دوواں کول اک دوجے نالوں کجھ کجھ وکھرے وی نیں۔ پر ایہناں مرکزی پاتراں نوں وی جے سامہنے رکھ کے ویکھیا جائے تاں ایہناں وچ وی کئی وکھریویں ویکھے جاسکدے نیں۔

رانجھا:

سبھ توں پہلاں اسیں ایس داستان دے ہیرو پاتر رانجھے نوں سامہنے رکھ کے ویکھدے آں کہ ایہہ پاتر دمودر کول کنج دا اے تے وارث شاہ ہوراں ایس پاتر نوں کنج اساریا اے۔ دمودر دے رانجھے دے پیو دا ناں معظم تے وارث شاہ ہوراں موجود چودھری لکھیا اے۔ دوواں شاعراں کول اوہ گھر

وچ ساریاں توں نکا بال اے تے ایسے پاروں سبھ توں ودھ لاڈلا وی اے۔

داستان وچ رانجھے دی مڈھلی تے تعارفی سطح اَتے وارث شاہ ہوریں رانجھے بارے صرف اک مصرعہ لکھ کے ای اوہدا سارا بچپن وکھا دیندے نیں:

وارث شاہ ایہہ قدرتاں رب دیاں نیں، دھیدو نال اوس بہت پیار آہا (1)

جدکہ دمودر نے رانجھے دی حیاتی دے پہلے ورھے بڑی تفصیل نال اک اک کر کے بیان کیتے نیں تے ایہناں ذکر جوگ ورھیاں وچ دوگلاں اوس رانجھے دے پاتر بارے بڑیاں اہم کیتیاں نیں:

دو ورھیاں دا دھیدو ہویا، ڈھک رہی کڑمائی
چونہہ ورھیاں دا دھیدو ہویا، تاں سورج جھات وکھائی
چھے ورھیاں دا دھیدو ہویا، تاں سبھ کوئی ویکھن آئے
جے چھے ورھیاں دا پورا ہویا تاں موئی رانجھے دی اماں (2)

دمودر دیاں کیتیاں ایہہ دوویں گلاں رانجھے دے پاتر نوں مُڈھ وچ ای کمزور کر دیندیاں نیں۔ بچپن دی کڑمائی بھاویں پنجابی وسوں وچ اج وی موجود اے، پر رانجھے ورگا داستان دا ہیرو پاتر اسارن لگیاں ایہہ گل رانجھے دے پاتر نوں کمزور کر دیندی اے تے پڑھن والیاں دی دلچسپی نوں وی گھٹ کردی اے۔ دوجی گل چھے ورھیاں دے رانجھے دی ماں نوں مار دینا وی اوہدی شخصیت نوں کمزور کرن والی گل اے کیوں جے ژنگ دے بقول نکی عمر ماں دے مرن نال بالا ں وچ "Mother complex" وی جم پیندا اے تے اوہ بال عورتاں دی ہمدردی دے جاں اوہناں دے نیڑے رہن دے چاہیوان بن جاندے نیں۔ دمودر دے مقابلے وچ وارث شاہ ہوراں شعوری طور تے ایس گل نوں مکھ رکھیا تے اوہناں اپنے رانجھے دے پاتر نوں ایہناں دوواں گلاں توں اڈا سار یا۔

ایہدے مگروں رانجھے دا واہ اپنے بھراواں نال پیندا اے۔ دمودر دسدا اے کہ رانجھے دے بھراواں اوہنوں جانوں مارن دا متا پکایا:

طاہر، ظاہر جیون متا کیتا، چھوہر اسیں مریہاں
کل عالم ویکھن آئے اس نوں اسیں کہنوں منع کریہاں
مشکل سکداری اساں تائیں جے اس جیون دیہاں
آکھو بھائی اِنجے بندی، ایہہ چھوہر اسیں مریہاں (3)

دمودر نے بھراواں کولوں زمین لئی رانجھے نوں مروان دا متا پکوایا اے۔ ایہہ گل وی ساڈی وسوں وچ کوئی اینی عجیب نہیں پر وارث شاہ ہوراں ایہہ گل اک بہت وڈی حقیقت 'بیگانیاں' یعنی بھابھیاں ولوں کروائی اے۔ وارث ہوراں رانجھے دے بھراواں نوں ساہمنے آون ای نہیں دتا سگوں ساریاں لڑائیاں تے کوڑے بول بھابھیاں دے مونہوں اکھوا کے رانجھے نوں پنڈ چھڈ جان تے مجبور کیتا

اے:

بھابھی رزق اداس جاں ہوٹریا ہُن کاہ نوں گھیر کے ٹھگدیاں ہو
پہلے ساڑ کے جیو نمانڑے دا پچھوں بھلیّاں لاونیں لگدیاں ہو
بھائی ساک سن سوتساں وکھ کیتے تسیں ساک کیہ ساڈیاں لگدیاں ہو
وارث شاہ اکلڑے کیہ کرنا تسیں ساک کیہ ساڈیاں لگدیاں ہو (4)

ہیر تے رانجھے دی ملاقات ویلے دمودر دے رانجھے دا کردار وارث دے رانجھے دے کردار نالوں بہت کمزور اے۔ اوہدی دَکھ تے شخصیت ہیر نوں ذرا وی متاثر نہیں کر سکی نالے اوہ ہیر کولوں ڈردا وی اے تے وَنجھلی وجا کے، ہیر نوں متاثر کرن دی کوشش کردا اے۔ دمودر ہیر تے رانجھے دی پہلی ملاقات انج کراندا اے:

دِھیدو پلنگ توں ٹپ کھلوتا، پچھے چوچک جائی جائے
پُچھے ہیر، کیہ کجھ تینڈے وچ؟ مینوں گل دسانہے
تاں وَنجھلی تے ممیہا دوویں، رانجھے کڈھ وکھائے
آکھ دمودر ہیر تد آکھے، ہک وار توں وَنجھلی وانہے (5)

ہیر تے رانجھے دا اوہ کیہڑا پیار اے جیہڑا اک دوجے نوں ویکھن نال نہیں ہویا تے وَنجھلی وجن نال ہو گیا۔ ایہہ پیار جے ہو وی جائے تاں وَنجھلی دے سُر نال تاں ہو سکدا اے پر رانجھے نال نہیں، پر دوجے پاسے وارث شاہ ہوراں کوزے وچ دریا بند کردتا اے تے اوہناں ایس ساری کیفیت نوں انج بیان کیتا اے:

کو کے مارہی مارتے پکڑ چھمک پری آدمی تے قہروان ہوئی
رانجھے اٹھ کے آکھیا واہ سجن، ہیر ہس تے مہربان ہوئی (6)

اپنی کوگل خورے کسے نویں پڑھنہار نوں وی عجیب لگے پر اوہ رانجھا کنج دا سی جیہدے تے ہیر ہس کے مہربان ہوئی وارث شاہ ہوراں انج چتریا اے:

کچھ وَنجھلی کن دے وچ والا زلف مکھڑے تے پریشان ہوئی
بھنیں وال چوٹی بھواں چن رانجھا نین کجلے دی گھمسان ہوئی
صورت یوسف دی ویکھ طیموس بیٹی سنیں مالکی بہت حیران ہوئی
روپ جٹ دا ویکھ کے جاگ لدھی ہیر گھول گھتی قربان ہوئی (7)

رانجھے دا چاک رہنا، بیلے وچ ہیر نوں ملنا، چوچک نوں پتہ لگ جانا تے اوہدا ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول کر دینا دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول لگ بھگ اکو جیہا اے۔ پر ویاہ ہو جان مگروں دمودر دا رانجھا ہیر نوں انج دے میہنے دے کے ناکام ہو کے تخت ہزارے چلا جاندا اے:

ناہس چک چروکا ہیرے میں بھی راٹھاں جایا
آئے اساڈا جی پھدھو ای، تاں میں چاک سدایا
پھراں مریندا چھمکاں کھاندا، پیو دا ناں ونجھایا
آکھ حقیقت اپنی ہیرے، تیں کیہ من تے آیا (8)

دمودر دا رانجھا اپنے نال دے چاکاں دے مہنیاں تے اوہناں نوں ایہہ جواب دیندا اے:

جے کر ہیر کھس لیتی کھیڑیاں، ہزارہ نہ کھڑیا (9)

تے ہیر نوں وی آکھدا اے:

تدھ میں ساک کویہا ہیرے! میں جُلاں تخت ہزارے (10)

پر وارث دا رانجھا اتلی دمودر والی صورت حال وچ ہٹھ دا پکا اے۔ اوس اک واری وی پچھے مڑ جان دا سوچیا وی نہیں۔ اوہنوں تے جدوں چوچک پہلی واری مجھاں چارن توں جواب دیندا اے اوہ اوس ویلے وی جاندا اے کہ اوہدے بغیر مجھاں نہیں چرنیاں تے اخیر چوچک تے ملکی اوہنوں منا کے ترلے منتاں کر کے واپس گھر لیاوندے نیں۔ ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول ہو جان تے وارث دا رانجھا سیالاں دی مہنیاں نال ہیٹھلی اُتے کر دیندا اے تے ہیر دے آکھن تے جوگی بن کے اگے دا پینڈا کردا اے، ہارمن کے تخت ہزارے ول نہیں مونہہ کردا۔ ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول ہو جاندا اے اوتھے وارث نے جیہڑا بند رانجھے دے مونہوں اکھوایا اے اوہ دنیا بھر دے ماڑیاں دی نفسیات نوں بیانن دی انتہا اے تے ایس توں ودھ کوئی ماڑیاں دی نفسیات بیان وی کیہ سکدا اے:

ساک ماڑیاں وے کھوہ لین ڈاہڈے ان پچدے اوہ نہ بولدے نی
نہیں چلدا وس لاچار ہو کے موئے سپ وانگوں وِس گھولدے نی
کدی آکھدے ماریے آپ مریے پئے اندروں باہروں ڈولدے نی
گن ماڑیاں دے سبھے رہن وچے ماڑے ماڑیاں دے دُکھ پھولدے نی
شاندار نوں کرے نہ کوئی جھوٹھا کنگال جھوٹھا کر تولدے نی
وارث شاہ لٹائیندے گھریں ماڑے مارے خوف دے موہوں نہ بولدے نی (11)

دمودر دے رانجھے دا پاتر ماڑا کمزور تے نتانا اے اوہ ہیر دے ویاہ مگروں واپس تخت ہزارے پرت جاندا اے تے بھراواں دے اکھاں وکھان تے پنڈوں باہر دھواں پا کے ڈیرہ لا لیندا اے۔ راموباہمن دے سنیہے تے جیہنوں سہتی ٹوردی اے جوگ لین سدھ بگائی دے ڈیرلے تے جاندا اے۔ جوگ ملن مگروں سہتی دے چلتر نال ہیر نوں کڈھ کے لے جاندا اے۔ کھیڑے اوہناں نوں پھڑ کے کوٹ قبولے دے راجے دے پیش کردے نیں۔ راجا کھیڑیاں دے حق وچ فیصلہ کردا اے، بددعا نال شہر نوں اگ لگدی اے تے ہیر رانجھے نوں مل جاندی اے۔ جے دوواں شاعراں دے سارے رانجھے دے پاتر

نوں ویکھیے تے دمودر دا رانجھا ماڑا تے نمانا اے جیہدی نہ اپنی مرضی اے تے نہ ای اپنی زبان اوہ کسے دے اگے نہیں کُسکدا۔ تے دوجیاں دی مرضی مطابق چلدا اے تے بڑی کمزور تے کمپلیکسڈ شخصیت دا مالک اے۔ جدکہ وارث دا رانجھا بڑا متحرک پاتر اے دلیر تے اَت سوہنا اے، ایہدا ای اوہنوں مان وی اے۔ اوہ راہ وچ آون والے وسیب دے دوادارایاں دیاں نمائندیاں 'ملاں' تے 'لڈن' دیاں سوالاں جواباں راہیں چکریاں بھواں دیندا اے۔ کدھرے کمزور نہیں پیندا، پچھانہہ پرتنا اوہدے سبھاوچ ای نہیں۔ اوہ بڑی ٹھاٹھ نال جوگ لیندا اے تے سہتی دیاں کڑیاں سوالاں دے جواب دے کے داستان دا رنگ ڈھنگ ای بدل دیندا اے۔ دمودر دے رانجھے کول اک دو تھاواں ایجیہیاں وی نیں جتھے پڑھن والے نوں ہاساوی آوندا اے۔ اک اوہ تھاں جتھے رانجھا سنڈھے تے چڑھ کے سیدے کھیڑے نوں ویکھن جاندا اے تے دوجا ہیر دے ڈولے نال وی رانجھے دا جانا۔ انج تے خورے کدھرے وی پنجاب وچ نہ پہلاں تے نہ ای اج ہویا اے۔ جدکہ وارث دے رانجھے وچ انج دی کوئی جھول نہیں اوہ تے سارا سفر پڑھن والیاں دیاں اسیساں وچ کردا اے تے کدھرے وی پڑھن والے اوہدے تے ہسن دا سوچ وی نہیں سکدے۔

ہیر:

ہیر دا پاتر دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول اکو جیہی اٹھان دا مالک اے اتھرا، مونہہ زور، لاڈلا تے کسے نوں وی خاطر وچ نہ لیاون والا۔ سارے وسیبی جبر نال ٹکر لین والا تے وسیبی باندھاں نوں توڑن بھنن تے اوہناں تے چاگھ کرن والا اے، پر فیر وی تھوڑے بہتے فرق ایہناں دووا ں شاعراں دے بیان ڈھنگ وچ موجود نیں۔ دمودر نے ہیر دے پاتر دی اساری وی ورھے وارکیتی اے پر ایتھے اک واری فیر اوہ ہیروئن دے پاتر دی اساری کرن لگیاں ٹپلا کھا گیا اے تے ہیر دی منگنی وی دو سالاں دی عمر وچ کروا دیندا اے۔ انج جاپدا اے جیویں دمودر دے دور وچ دو ورھیاں دے بال دی منگنی کرن دا رواج ہووے کیوں جے اوس رانجھے دی وی انج ای منگنی کروائی اے۔ دمودر ہیر دی نفسیاتی نشوونما ورھے وار انج کردا اے:

دو ورھیاں دی چھوہر ہوئی ڈھک رہیاں کڑمائیاں
چونہہ ورھیاں دی چھوہر ہوئی گلاں کرے سچیائیاں
چھیاں ورھیاں دی چھوہر ہوئی تاں لگی کرن بھلیائیاں
اَٹھاں ورھیاں دی چھوہر ہوئی تاں در در کوکاں پائیاں
دساں ورھیاں دی چھوہر ہوئی چارے نئیں نوائیاں
باراں ورھیاں دی چھوہر ہوئی تاں رانجھے اکھیں لائیاں(12)

پر وارث شاہ ہوراں ہیر دا پاتر اسارن لئی انج دی کسے وی گل دی لوڑ ای نہیں سمجھی اوہناں ہیر دا سراپا الیکیا

تے اوہدے وچوں ہیر دی جو تصویر ابھردی اے، اوہ ای ہیر اے۔ اوہدے سارے گن، اوہدا پورا پاتر وارث شاہ ہوراں ہیر دے سراپے وچ ای کھڑا کر دتا اے۔ دمودر نے ہیر نوں چونہہ بھراواں دی بھین وکھایا اے، جیہڑی لاڈلی اے تے وارث شاہ ہوراں صرف دو بھین بھرا وکھائے نیں اک بھرا سلطان تے دوجی ہیر۔ ایہہ دوویں جنساں مرد تے عورت وی گھر وچ اپنی اپنی تھاں لاڈلے نیں۔ ہیر دا پاتر دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول ژنگ دے 'Animus' دی مکمل تصویر اے۔ اوہدے اندر دا مرد بڑا تگڑا اے۔ پر دمودر نے تے ہیر نوں سچ مچ دا مرد تے اوہ وی سورما تے لڑاکا بنا کے پیش کیتا اے جیہڑی کہ نورے ورگے اک تگڑے راٹھ نال بیڑی دی مالکی دی جنگ لڑدی اے تے جدوں نورے دا لشکر جیہڑا نامی گرامی لڑاکیاں دا جتھا اے۔ دمودر ہیر دیاں سہیلیاں کولوں نورے دے لشکر نوں تگڑی بھاج دواندا اے۔ ایہہ گل کسے وی طرح پڑھن والے نوں پچدی نہیں۔ دمودر لکھدا اے:

ہیر دھروہ کر ماری مصری، سرنورے دے سٹی
آئی راس نہ گئی چھوہاویں، دھرت رت ورتی
ادھا دھڑ ہنّے وچ پھاتا، ادھا ڈٹھا دھرتی
آکھ دمودر کیکن دِسے ، جیوں دھوبی سُتھن گھتی (13)

دمودر دی پاتر اساری دے حوالے نال جے ایہہ گل وی من لئیے کہ ہیر بڑی بہادر اے جیہڑی سورمیاں دے مونہہ وی بھن دیندی اے۔ اک پاسے تے ہیر دی ایہہ اُٹھان اے کہ لڈن نوں وی جھمب دینا تے نورے دے کٹک نوں وی رتورت کر کے نسا دینا۔ اودوں تیکر دی ہیر راٹھا چاری وسیب وچ پھسی ہوئی اے، اوہ راٹھاں وانگوں لڑائیاں وی کردی اے تے اپنے کمی کارے نال وی دھروہ کر لیندی اے، پر جدوں رانجھے دی پریت اوہدے من وچ اُتر دی اے تاں اوہدے اندروں ہور طرح دی بندیائی نسر دی اے۔ عشق آپوں ای تبدیلی دا ناں اے تے رانجھے دی ہیر ہُن ہور سیدھاں تے سوچدی اے:

تاں روندی ہیر نہ بولے وا توں، ذرا بلیندی ناہیں
دکھ نہ تھمے ڈسکیں رووے کوئی بُجھ سکے ناہیں
روندے نین کریندی زاری کیں تھوں دکھ ونڈائیں
آکھ دمودر ہسی پچھے، پھر پھر ہیرے تائیں(14)

پر وارث ہوراں کول جیہڑی ہیر دے پاتر دی اٹھان اے او تھے عشق دا بیان، بہت ٹھکواں اے:

رانجھے اُٹھ کے آکھیا واہ سجن ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی
نین مست کلیجڑے وچ دھانیں ہیر گھول گھتی قربان ہوئی
وارث شاہ نہ تھاؤں دم مارنے دی چار چشماں دی جدوں گھمسان ہوئی(15)

سید علی عباس جلالپوری 'مقامات وارث شاہ' وچ لکھدے نیں:

''ہیر رانجھے کو دیکھ کر بھجک رہ گئی جس طرح زلیخا یوسف علی کو نظارے سے اپنے حواس کھو بیٹھتی تھی۔ وارث شاہ کہتے ہیں کہ چاہنے والوں کی آنکھیں چار ہوں تو وہاں دم مارنے کی گنجایش کیا رہ جاتی ہے۔ دیکھتے دیکھتے عشق طلوع ہوتا ہے اور عشاق کے دل و جان پر چھا جاتا ہے۔ اِسے چار چشموں کی گھمسان سے تعبیر کرنا نہایت بلیغ انداز بیان ہے۔''(16)

دمودر دی ہیر وی ایہہ انداز اختیار کر لیندی اے پر رون پٹن تے زمین تے لکیراں واہ کے سوچن توں مگروں:

نہ کوئی آکھو، ہیرے مینوں نہ کوئی آکھ سلیٹی
ذات سنات پچھانو ناہیں میں چاکے نال چکیٹی
کدوں چوچک ماں پیو مینڈا میں کدن اوہناں دی بیٹی
دامن آلڑ لگی تینڈے جے پواں قبول جٹیٹی (17)

بھاویں ایتھے آ کے دمودر نے وارث توں وی اگلی گل کیتی اے کہ ہیر رانجھے دے پیار وچ اپنے ماں پیونوں وی بھل جاندی اے۔ پر سیانے آکھدے نیں پھل موسم دا گل ویلے دی۔ دمودر نے پچھے رانجھے نوں ملن مگروں روا پٹا کے، سوچاں وچ پا کے ہیر دے پاترنوں کمزور ضرور کر دتا اے بھاویں وقتی طور تے ای۔ پر وارث دی، ہیر کدھرے وی ماپیاں نالوں وکھ ہو کے نہیں رہندی تے نہ ای اوہناں توں وکھ ہو کے اپنی رانجھے نال پچھان بنانا چاہندی اے۔ جیہدا ثبوت اخیر تے جا کے وی اوہدا ماپیاں دی گل من لینا اے بھاویں اوہناں اوہنوں زہر ای کیوں نہ دے دتا۔ نالے ایہ وی اکھان دمودر دی ہیر تے پورا ڈھکدا اے جدوں اوہ رانجھے نال عشق ہو جان مگروں سوچ رہی اے کہ ہن کیہ کراں گی؟ کیہ بنے گا اکھان ایہ اے کہ 'جتھے عقل دیاں حداں مکدیاں نیں اوتھوں عشق دیاں حداں شروع ہوندیاں نیں۔ ایس لئی اوتھے ہیر دا سوچ وچار وچ پینا وی اوہنوں کمزور ثابت کردا اے۔ روایت پسند بھاویں اوہنوں اوس صورت حال وچ سیانا پاتر گندے رہن۔

دمودر دے ایہناں بولاں توں، سولہویں صدی دے اشرافیہ دی تصویر اُبھردی اے کہ اوہناں دے گھراں وچ تھاں بناون لئی کیہو جیہے ورتن ورتاء دی لوڑ ہوندی اے۔ انج دمودر دی ہیر وڈے فطری طریقے نال رانجھے نوں چوچک دی لوڑ بنا دیندی اے۔

ہولی ٹریں تے مِٹھا بولیں، پہلوں منگیں پانی
مونہہ تے ڈھال دیویں لڑ لنگی گل نہ بوہت بکھانی (18)

اوہ رانجھے نوں مونہہ کجن لئی وی آکھدی اے تے بہتیاں گلاں کرن توں وی ہوڑ دی اے۔ وارث شاہ ہوراں دی ہیر بڑی بااعتماد اے اوہنوں پتہ اے کہ اوس جیہڑے کم نوں ہتھ پا لینا اے اوہ کر وکھانا

اے۔ ایسے لئی اوہ نہ تے رانجھے نوں ای کجھ سمجھاندی اے اے تے نہ ای پیو دے ترلے منتاں کردی اے سگوں رانجھے نوں اوسے سوہنے سنکھے حلیے وچ پیو دے سامہنے پیش کر کے ایہہ اعلان کردی اے:

ہیر جائیکے آ کھدی بابلا وے تیرے ناؤں توں گھول گھمائیاں میں
میری جان بابل جیویں ڈھول راجا ماہی مہیں دا ڈھونڈلیائیاں میں (18)

ہیر دے ہجر فراق دے بیان بھاویں وارث کول بڑے اعلیٰ درجے نیں، دل نوں رُگ بھر دے نیں تے پڑھن والیاں دیاں اکھاں گلیاں کر دیندے نیں پر جذبیاں دے بیان وچ دمودر وی گھٹ نہیں۔ دمودر دی ہیر دا وکھریواں وارث نالوں ایہہ وی اے کہ کھیڑے ہیر نوں ویاہ مگروں وکھرا کر دیندے نیں۔ اوتھے ہیر رانجھے دی جدائی وچ تڑف رہی اے دمودر نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال اوہدیاں نفسیاتی تے جسمانی لوڑاں نوں بیانیا اے:

سِک رانجھے دی ہیرے تائیں، جیکر کچا پارہ
تڑپھے صحیح نہایت مچھی، گلدا پنڈا وچارا
سلگے سلگ سلگ پھر بھجے، مونہہ نہ بولن ہارا
ہیر سیالی دیہی گالی، کجھ نہ چلدا چارا (20)

دمودر کول وی ہیر دا پاتر تگڑا تے مونہہ زور اے۔ اوہ وی وارث دی ہیر وانگوں قاضی نوں ٹھکویں جواب دیندی اے تے کھیڑے نال نکاح ویلے قاضی جدوں اوہدے نک کن وڈھن دا ڈراوا دیندا اے، اوہنوں اگوں آ کھدی اے:

نک کن تنہاں دے کپیے، جو یاری چوری کریندا
دوجا نک تنہاں دا وڈھیے جو حق پرایا لیندا
رانجھن میرا میں رانجھن دی بیا نکاح نہ تھیندا
اکھیں کدی نہ ڈٹھا کھیڑا کنیں پیا سنیندا (21)

دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول ہیر دا پاتر جاگیرداری سماج تے اوہناں دیاں بنائیاں جھوٹھیاں قدراں دا نابر پاتر اے۔ دوواں شاعراں دے قصیاں وچ ہیر دا انداز فتح کرن والا اے۔ ایس پاتر راہیں دوواں شاعراں وسیب وچ عورت دے مرے ہوئے پاتر نوں نویں سرے توں زندہ کیتا اے تے اپنے حق لئی لڑن دا ول دسیا اے۔ دوواں شاعراں کول ہیر دا پاتر اپنے آپ نوں کسے وی پرائے مرد دی غلامی وچ دین نوں تیار نہیں۔ اوہدے من وچ رانجھا وسدا سی تے اوس رانجھے نوں حاصل کرن لئی اپنا پورا ٹل لایا۔ دمودر دی ہیر نے رانجھا حاصل کر لیا پر وارث دی ہیر نوں اخیر جھوٹھے سماج نے زہر دے کے مار دتا۔ ہیر دے پاتر نوں ہر من پیارا پاتر بناون پچھے اساڈی لوک پریت وی اے، پر دمودر تے وارث ورگیاں شاعراں جدوں اوہدیاں باریک نفسیاتی کیفیتاں نوں اُلیکیا تاں ای اوہ عورت دی آزادی دا

استعارہ بنی اے۔

سہتی:

سہتی دا پاتر دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول بڑا اہم اے۔ دوواں شاعراں کول ایس پاتر دے رنگ ڈھنگ تے کرنیاں وکھو وکھ نیں پر اک کم دوواں کول سانجھا اے تے اوہ اے رانجھے تے ہیر دا ملاپ۔ دمودر کول سہتی دا پاتر بڑا عجیب اے اوہ پنڈوں باہر رہندی اے۔ ہیر دے ویاہ کے آون تے اوہنوں پنڈوں باہر جتھے رکھیا جاندا اے اوتھے اوہ ہیر دی ہمسائی بندی اے تے رامو باہمن نوں گھل کے ہیر دے ویاہ مگروں تخت ہزارے پرت گئے رانجھے نوں دوبارہ سَدّ کے ملاندی اے۔ دمودر دی سہتی وی ہیر نوں آوندیاں ای پچھان جاندی اے کہ ایہد اویاہ ایہدی مرضی دے مرد نال نہیں ہویا۔ جدوں اوہنوں پتہ لگدا اے کہ ہیر رانجھے نوں پسند کردی اے تے فیر اوہ بے غرض ہو کے رانجھے نوں سدوا کے ہیر رانجھے دا میل کرواندی اے۔ ہیر نوں سپ لڑوا کے رانجھے نوں اوہدا علاج کرن لئی چالی دن کمرے وچ بند رکھدی اے اوہناں دی سیوا کردی اے تے رانجھے تے ہیر نوں نس جان دا مشورہ دیندی اے تے نسن وچ اوہناں دی مدد وی کردی اے۔ دمودر دی سہتی بغیر کسے غرض دے ایہہ سارا کجھ کردی اے اوہدے اندر صرف زنانی دا دکھ درد اے۔ پر دوجے پاسے وارث دی سہتی تے پڑھن سنن والیاں دے کناں نوں ہتھ لوا دیندی اے۔ اوہ جوگی رانجھے دیاں سوالاں نال پھرکیاں پھیر دیندی اے تے داستان وچ اجیہا رنگ بھردی اے جیہڑا بھلن والا نہیں۔ سہتی راہیں وارث شاہ ہوراں چاتر تے چالاک زنانیاں دی نفسیات دا بھرواں وکھالا کیتا اے۔ وارث دی سہتی پر لے درجے دی مطلبی وی اے۔ پہلاں تے اوہ رانجھے دے پیر ای زمین تے نہیں آون دیندی پر جدوں رانجھا اوہنوں مراد بلوچ ملان دی گل کردا اے تے فیر اوہدے پیریں پے جاندی اے۔ رانجھے ہیر دا میل وی کراندی اے، ہیر نوں جنسی حوالیاں نال چھیڑ دی وی اے تے اوہناں نوں نسن وچ مدد دیندی اے تے آپ مراد بلوچ نال نس جاندی اے۔ سہتی دا پاتر قصے دی بھرویں لوڑ اے جیہنوں دوواں شاعراں اپنی اپنی بت تے سمجھ بوجھ نال اسار یا اے۔ دمودر دی سہتی دا سبھا درویشاں والا اے جد کہ وارث دی سہتی دا سبھا خودغرضانہ اے۔ پر ایہد ے باوجود اوہ ہیر تے رانجھے دا میل وی کروا دیندی اے۔ دمودر دی سہتی ہیر تے رانجھے نوں ایہہ کھ کے ودیا کردی اے:

سن نی ہیرے آکھ حقیقت کتنا کوڑ اکھائیں
کندھیں اُتے دوڑیں، آخر میں ڈھیہسائیں
ہووے بول سچا واں ہیرے، سِکدے روح ملائیں
کھاوو پیوو، موجاں کریو، آکھ کے تساں سنائیں
آکھ دمودر سنی سلیٹی، جے مراں تاں کم تساہیں(22)

جد کہ وارث دی سہتی ہیر تے رانجھے نوں تورن لگیاں مراد ملان دی سِک انج ظاہر کردی اے:

نکل کوٹھیوں تُرن نوں تیار ہوئے سہتی آن، حضور سلام کیتا
بیڑا لاء بنّے اساں عاجزاں دا رب فضل تیرے اُتے عام کیتا
میرا یار ملاوناں واسطہ ای اساں کم تیرا سرانجام کیتا
بھابھی ہتھ پھڑائیکے تور دتی کم کھیڑیاں دا سبھو خام کیتا(23)

کیدو:

کیدو قصہ ہیر دا بڑا اہم پاتر اے جیہدا مرتبہ داستان وچ ولن والا اے۔ کیدو دمودر کول وی برائی دا استعارہ اے تے وارث شاہ ہوراں تے ایس پاتر نوں آرکیٹائیپل پاتر بنا دتا اے تاں ای اج وی جتھے کوئی پاتر دو پیار کرن والیاں وچکار آون دا چارہ کرے، پیار کرن والے وی تے دوجے وی اوہنوں کیدو آکھدے نیں۔ دمودر کول کیدو چوچک دا سکا بھرا اے۔ دمودر ایس بارے انج لکھدا اے:

ہوئے دیوانہ چوچک خانا، کیدو سد انایا
تھیو نہ نابر میری ولوں، مینڈے ماں پیو جایا(24)

جد کہ وارث شاہ ہوراں کول کیدو چوچک دا سکا بھرا نہیں سگوں اوہ پنڈوں باہر جُھگی وچ رہندا اے، نشئی تے بھنگی اے۔ ہیر اوہدے بارے رانجھے نوں دسدی اے:

ساڈے کھوج نوں تک کے کرے چغلی دینہہ رات ہے وچ برائیاں دے
ملے سراں نوں ایہہ وچھوڑ دیندا بھنگ گھتدا وچ کڑمائیاں دے(25)

دمودر کول ہیر دا پیو مہر چوچک کیدو دے ترلے کر کے اوہنوں بیلے وچ ہیر تے رانجھے دی سوہ لین گھلدا اے۔ دمودر آکھدا اے:

سن بھائی میں صدقے کیتا، تینوں آکھ سنائیں
بیلے جائے حقیقت گھنے، آ آکھیں میں تائیں (26)

پر وارث شاہ ہوراں دا کیدو آپ ہیر رانجھے دی کھوج وچ اے:

کیدو ڈھونڈ دا کھوج نوں بھرے بوھندا باس چوری دی بیلیوں آوندی اے
وارث شاہ میاں ویکھو ٹنگ لنگی شیطان دی کلا جگاوندی اے(27)

'دمودر' دا کیدو وی ہے شیطان ای کیوں جے چوچک اوہنوں ترلے نال ہیر رانجھے بارے پتہ کرن لئی آکھدا اے تے اوہ چوچک دا پردہ نہیں رکھدا سگوں ساریاں نوں اکٹھا کر کے آکھدا اے:

سنو سیالو دھیاں والو! دھیاں مول نہ رکھو
ہکے تاں دھیا نئیں لڑھاؤ، یکے سر کر یاد وکھو
ہک ہک ونڈی آوندی ناہے، انگل بھر بھر چکھو
تسیں کھاندے ہو ڈھوڈا تھاپی، چاک کھاندے ایہہ وتھو(28)

تے وارث شاہ ہوراں دا کیدو وی چوچک دی عزت پر ہے وچ جا کے انج اچھال دا اے:

پر ہے وچ کیدو جاء پگ ماری چلو ویکھ لو گلاں اولیّاں نیں (29)

ایس شکایت مگروں کیدو نوں ہیر دیاں سہیلیاں دا کٹن تے کلی ساڑن دوواں شاعراں کول سانجھا اے پر دمودر دا کیدو ہیر دے آکھن تے جوہ چھڈ جاندا اے، پر وارث شاہ ہوراں دا کیدو بڑا تگڑا پاترا اے۔ اوہ برائی دا سمبل اے۔ اک لت توں لنگا، شکل دا کوجھا، نہ رواں نہ دھواں نہ زمین نہ جائیداد، منگ تنگ کے کھاندا اے تے احساس کمتری دا شکار اے۔ ایڈلر دی احساس کمتری دی تھیوری وارث شاہ ہوراں دے کیدو تے پوری اُتر دی اے۔ آپ پنجابی وسوں دی سوجھ 'لنگے تے کانے دی اک رگ ودھ' آکھ کے کیدو دے پاترنوں شیطان ثابت کردی اے۔ وارث دا کیدو چوچک کولوں بے عزت ہو کے، ہیر کولوں پھاٹ کھا کے، ہیر دیاں سہیلیاں کولوں کٹ کھاتے جھگی سڑوا کے وی باز نہیں آوندا۔ اوہ پرھیا وچ چوچک نوں بھنڈ داوی اے تے چوچک اوہدے آکھے لک کے ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول کر دیندا اے۔

کیدو دا پاتر دوواں شاعراں کول برائی تے شیطانی دا سمبل اے پر وارث شاہ ہوراں کول ایہہ پاترا اینا تگڑا اے کہ ایس پاترنے اپنے ورگے کئی بندے اپنے حمایتی بنا لئے نیں جیہڑے کیدو دے مرن مگروں وی اوہدی شیطانی ریت دیاں لیہاں تے ٹُر رہے نیں۔

لڈن:

لڈن دا پاتر دمودر کوایس حوالے نال بڑا اہم اے کہ لڈن نوں دمودر نے ماڑی تے بھکھ مردی لوکائی دا نمائندہ بنا کے پیش کیتا اے، جیہناں دی نہ کوئی زمین تے نہ جائیداد ہوندی اے ایہدے توں ودھ ایہہ کہ اوہناں دی اپنی مرضی وی کوئی نہیں ہوندی تے ہر ویلے اتلے میل دی من مرضی نال چلنا ای اوہناں دی حیاتی دا مقصد ہوندا اے کیوں جے اوہ ماڑے جو ہوندے نیں۔ دمودر نے لڈن دے پاتر دا تعارف انج کروایا اے جیہدے وچ ایہہ گل صاف دسدی اے کہ ایہہ طبقہ وچارا ہر ویلے سَدّیاں تے ٹردا رہندا اے:

لڈن ناؤں ملاح دا نینگر، دوروں سد انایا (30)

دمودر موجب لڈن دے نورے راٹھ دی بیڑی وچ وڑن پاروں اوہنوں نورے کولوں مار پیندی اے تے اوہ غصے وچ آ کے اوہدی بیڑی کھول لیاوندا اے پر ایتھے وی اوہدی بے وسی ویکھن والی اے کہ اوہ ہن جائے کتھے؟ اخیر ہیر اوہدا ایہہ مسئلہ حل کردی اے تے بیڑی اپنے کول رکھ لیندی اے۔ نور ادھا ڑ کردا اے تے ہیر سہیلیاں نال اوہناں نوں بھاج دیندی اے۔ ایتھے ہیر لڈن تے نورے نوں اپنا جاگیردارانہ ٹل وکھایا اے۔ اصل وچ سولہویں صدی تیکر انسانی شعور ایتھوں تیکر اں اپڑیا سی کہ اک دے ظلماں توں اک کے دوجے دی پنجالی گل گھت لوو۔ ایہو کجھ لڈن نال ہوندا اے۔ اوہ اک جاگیردار کولوں نس کے دوجے دی چھاں بیٹھ آ جاندا اے، پر جدوں ہیر نوں رانجھے نوں بیڑی وچ واڑن پاروں لڈن تے

غصہ آوندا اے تاں اوہ وی لڈن نال نورے والا سلوک کردی اے یعنی ماڑا ہر پاسے ماریا جاندا اے۔

دمودر دا لڈن نرم دل وی اے جتھے رانجھا اوہنوں بیڑی وچ سون دی اجازت منگدا اے تاں پہلاں لڈن نہیں مندا پر رانجھے دے ناراض ہو جان تے اوہدا دل نرم پے جاندا اے تے اوہ اوہدے لئی ہیر دی مار تے غصہ جھلن لئی وی تیار ہو جاندا اے۔ دمودر لکھدا اے:

لڈن دھا چلیا پل پچھوں، تاں پھڑ کھچڑ چایا
جے میں مویا تاں صدقے کیتا، کم رنجھیٹے دے آیا
وار بڈھے دی ہن مرویندا، جے توں ٹرسدھایا
آکھ دمودر دھیدو تائیں، آن کے پلنگ سوایا[31]

دمودر نے اکبری سمے دے جاگیردارانہ وسیب وچ کمّی دی حیثیت نوں بیان کیتا اے پر دوجے پاسے وارث شاہ دا لڈن بڑا چاتر، رشوت خور تے جاگیردار دا کمّی ہو کے وی جاگیردارانہ سرمایہ دارانہ سوچ والا پاتر اے۔ اوہ بڑے پتھر دل اے جیہڑا رانجھے دے ترلیاں منتاں تے وی کن نہیں دھردا تے اوہنوں جواب ایہہ دیندا اے:

پیسہ کھول کے ہتھ جے دھریں میرے گودی چائے کے پار اتارناں ہاں
اتے ڈھیکیا مفت جے کن کھائیں چا بیڑیوں زمیں تے مارنا ہاں
جیہڑا کپڑا دئے تے نقد مینوں سبھو اوس دے کم سوارناں ہاں
زوراوری جے بیڑے تے آن چڑھے اَدھ واٹڑے ڈوب کے مارنا ہاں[32]

وارث شاہ ہوراں دے لڈن دی ایس سوچ دی وجہ پکی گل اے اٹھارویں صدی دے سیاسی سماجی حالات سن جیہناں پاروں بندیائی وچوں بندا لاگ دا مک جانا صاف پیا دسدا اے۔ وارث دا لڈن اٹھارویں صدی وچ بیٹھا اے جتھے بے وساہی انتاں دی اے نہیں پتہ دھاڑویاں کس ویلے آ پینا اے جاں اوہناں دی غیر موجودگی وچ بنے چنے دے بھراواں آن گل وڈھنے نیں۔ بلھے شاہ ہوراں تے ایس بے وساہی نوں ماں نوں دھی دے لُٹ کھڑن تیکر بیانیا اے تے اوہ تے لڈن اے جیہدا رانجھے نال رشتہ وی کوئی نہیں ایس لئی اوہ کیوں رانجھے جیہے ماڑے بندے نوں، جیہدے کول دھیلا وی نہیں، بیڑی وچ واڑے پر جدوں اوہدا اپنا خسارہ رناں دے رانجھے نال کھسکن دا ڈر پیندا اے تاں اوہ ویکھدا کیہ اے:

رناں لڈن جھبیل دیاں بھرن مٹھیں پیر دویاں دی ہک ٹکا بیٹھا
غصہ کھائیکے لئے جھبیل جھئیاں اتے دونہاں نوں ہاک ملا بیٹھا[33]

تے اخیر لڈن اپنیاں زنانیاں دے ہتھوں جان دے ڈرتوں بے وس ہو جاندا اے وارث لکھدے نیں:

دوہاں بانہاں توں پکڑ رنجھیٹڑے نوں مڑ آن بیڑی وچ واڑیا نیں
تقصیر معاف کر آدمی دی مُڑ آن بہشت وچ واڑیا نیں[34]

دمودر دا لڈن اک پرامن وسیب وچوں جنمیا پاتر اے اوہدے وچ ماڑا تے کمی ہون دی کمزوری تے موجود اے پر اوہدے وچ انسانیت سگویں موجود اے ،جیہڑا اک انجان دے رُس جان پاروں اوہدی منگ آپ مار کھا کے وی پوری کر دیندا اے۔ پر وارث دا لڈن اٹھارویں صدی دے بے وساہی دے گھمن گھیر اندر پھسیا انسان اے جیہدے وچوں حالات دی بے وساہی دھاڑویاں دی لُٹ مار تے جبر تے اپنیاں دے جانوں مارن دے خوف نے اوہدے وچوں انسانی قدراں دا جنازہ کڈھ چھڈ یا اے اوہ تے مار تے بیٹھا اے، اپنے گھاٹے دا سودا اوہنوں اُکا گوارہ نہیں۔ دوویں پاتر اپنے اپنے وسیب دی بھرویں نمایندگی کر دے نیں۔

چوچک:

چوچک، ہیر دا باپ دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول اکو جیہے جاگیرداری نظام دا خودغرض تے فائدے دا پُتر پاتر اے۔ دمودر ہیر دے جمن توں کجھ چر مگروں ای ہیر نوں اپنے فائدے لئی ورتنا چاہندا اے جیویں جاگیردار اپنیاں جاگیراں ودھان لئی دھیاں دے ساک اپنے توں وڈے جاگیرداراں ول کر دے نیں۔ دمودر دا چوچک وڈی ہوندی ہیر نوں ویکھ کے ایہہ پسار پسار رہیا اے تے اخیر تے اوہدی نظر ہیر نوں اکبر بادشاہ نوں دے کے وڈے فائداں تے اے۔ دمودر لکھدا اے:

بھائی بابے متا پکایا، ہیر کڑی کہیں ڈیہاں
ہکے تاں دیجے توڑ پٹھاناں، سندھوں پار چڑیہاں
ہکے دویہاں اکبر غازی، کچھاں آپ کچھیہاں(35)

وارث شاہ ہوراں دے چوچک کول انج دی کوئی سوچ نہیں پر اپنے فائدے لئی اوہ ہیر دی وکالت اگے اپنی سیانف نوں وی کنڈ پچھے رکھ دیندا اے تے ایہہ جاندیاں وی کہ کڑی منڈے تے ریجھ گئی اے تے اگے کیہ ہونا اے، اکھاں میٹ کے رانجھے نوں چاک رکھ لیندا اے:

باپ ہس کے پچھدا کون ہوندا، ایہہ منڈرا کت سرکار دا اے
ہتھ لائیاں پَنڈے تے داغ پوندا ایہہ مہیں دے نہیں درکار دا اے(36)

پر فیر اپنی لوڑ ہتھوں مجبور ہو کے ہیر دے سرا احسان کر رہیا اے:

تیرا آکھنا اساں منظور کیتا مہیں دیہہ سنبھال کے ساریاں نی (37)

دمودر دا چوچک جدوں بیلے وچ رانجھے ہیر نوں اکٹھیاں ویکھدا اے، رانجھے نوں ماردا وی اے تے چاکری توں وی جواب دے دیندا اے۔ پر جدوں رانجھا ٹردا اے تے ساریاں مجھاں وی رانجھے دے مگر ٹر دیاں نیں تے فیر چوچک نوں رانجھے دی ہیر نال موجاں کرن والی گل بھل جاندی اے تے فائدے والی گل اکھاں اگے چڑھ کھلوندی اے فیر اُوہ رانجھے نوں انج منتاں ترلیاں نال منانداا ے:

آکھے خان توں تاں ہی رُٹھا جے میں سٹا لائیاں
جے خان پٹھان اساڈا، نال برابر بھائیاں
جے باپ سزا دتی بیٹے نوں کسے کیہ لیہسن سائیاں
آکھ دمودر ایوں کرمجھیں، چوچک خان بھرائیاں (38)

ایہہ گھٹیا تے اپنے فائدے دی سوچ ای پندرھویں صدی دے جاگیردار دی جیہنوں اپنا نکا جیہا نقصان اپنی دھی دی قیمت تے جرنا وارہ نہیں کھاندا۔ پر اٹھارویں صدی دا جاگیردار جے ایہہ آکھے تاں ایڈی انوکھی گل وی کوئی نہیں وارث لکھدے نیں:

چوچک آکھیا جامنا اوسنوں ویاہ تیک تاں مہیں چرا لیئے
جدوں ہیر ڈولی پاتور دیئے رُس پوے جواب تاں چا دیئے
ساڈی دھی دا کجھ نہ لاہ لیندا سبھا ٹہل ٹکور کرا لیئے
وارث شاہ اسیں جٹ سدا کھوٹے جٹکا فند ایتھے ہک لا لیئے (39)

دمودر تے وارث دے چوچک دی سوچ خالص جاگیردارانہ تے اپنے فائدے دی سوچ اے جیہڑی ڈھڈ دیاں جمیاں نوں وی اپنے فائدیاں تے قربان کر دیندی اے جے دھی اجیہے بندے نوں پسند کر لوے جیہدے توں کوئی فائدہ نہیں تاں اوہنوں جھوٹھی انا خطر جانوں وی ماریا جا سکدا اے پر جے فائدہ دین جوگا بندہ ہووے تاں اوہناں نوں اک دوجے وچ مصروف ویکھ کے وی اکھاں میٹ لوو۔ کجھ مصلحت پسند ایہہ وی آکھدے نیں کہ چوچک عشق نوں ہیر رانجھے دا فکری تقاضا سمجھ کے برداشت کر جاندا اے۔ دمودر تے وارث شاہ دے چوچک نوں مکھ رکھ کے ایہہ گل آکھنا چٹے جھوٹھ وانگوں اے کیوں جے اوہ فطری تقاضا ویکھن تاں اوہناں دا ویاہ کر دینا وی تاں فطری تقاضہ اے۔ اوہ تاں نہیں ہوسکیا اوہناں کولوں سو ایہہ فطری تقاضا نہیں سگوں رتبے دے حصول دی نفسیات اے کہ وڈے بندیاں نال دھیاں ویاہ کے اوہناں دی ساکاچاری نال اپنے آپ نوں مضبوط کرنا۔ ایہہ کمینگی جاگیرداری وسیب وچ کل وی موجود سی تے اج وی اے۔ پر حقی گل ایہہ وے کہ سرمایہ داری نظام دی وی اُنجے لوڑ بن گئی اے۔ جاگیرداری وچ ایس توں سانگیاں دی مضبوطی دا کم لیا جاندا سی تے ہُن کاروباری سہان اسارن دا۔ بھاویں وسیب جاگیرداراں توں سرمایہ داری ول ودھ رہیا اے پر اُتلے میل دس ایہہ لوڑ اکو جیہی اے۔

ملکی:

ملکی دا پاتر وارث ہوراں کول تے 'کندی' دا دمودر کول ہیر دی ماں اے۔ پر ایس پاتر دی سوچ دوواں شاعراں کول وکھ وکھ اے۔ دمودر کول کندی دا پاتر چوکھا متحرک اے تے اک پنجابی سیانی ماں دا پاتر اے جو اپنی دھی ہیر نال ہر ڈھنگ نال چلن دا چارہ کردی اے۔ کدے اوہدے عیب چھپاندی اے تے کدیں اوہنوں غصے نال سمجھاندی اے، کدھرے بھراواں دا ڈراوا دیندی اے۔

سن نی ہیرے گنی گہیرے! تدھ بھلیری چائی
گھر گھر گل تہاڈی ہیرے سن سن سکے بھائی
جے مر جاوے چاک کویہیں، اساں اوندھی آئی
نچ آوندا کدوں آیا، لگیں کانی کائی(40)

پر جدوں ہیر دا پیو چوچک اوہدے کولوں ہیر رانجھے دے میل بارے پچھدا اے تاں اوہ سارا کجھ جاندیاں وی گل انج کردی اے جیویں اوہنوں کسے گل دا وی نہیں پتہ اوہدی ایس چالاکی نوں دمودر انج بیان کردا اے:

مہری آن وڑی پھر اندر، ہس کر خان بلایا
کیوں دلگیر اتے چپاتا، توں کیوں اندر آیا
کیہا غم گھدو ای خاناں! کیہ تدھ کسے دکھایا؟
آکھ دمودر خان چوچک تھوں مہری انج پچھایا(41)

جدوں چوچک ہیر رانجھے نوں کیدو نال جا کے آپ ویکھ کے گھر آوندا اے تے کندی ہیر دے عیب تے انج پردہ پاندی اے:

منت کڑیاں خضر دی آہی پاء پاء گھیو پایو نیں
ایہہ چوری میں ہی گٹ دتی، ایتوار ڈٹھو نیں(42)

دمودر کول کندی دا پاتر خاندان دی عزت تے دھی دے پیار وچ ونڈیا ہویا اے۔ ایس لئی اوہ اخیر تے کھیڑیاں دی ڈولی پین لئی وی ہیر دے ترلے کردی اے کیوں جے اوہنوں اپنے خاندان دی عزت پیاری اے تے ترلے ایس لئی کر رہی اے کہ کدھرے ایہدی ضد پاروں پیو بھرا ایہنوں مار ای نہ دین۔ ایس لئی دمودر نے کندی راہیں ہیر دی ماں دی نفسیات نوں سوہنے ڈھنگ نال بیانیا اے۔

دوجے پاسے وارث شاہ ہوراں کول ملکی دا پاتر ہیر دی ماں دا اے۔ اوہ اک سطح تے سیانی ماں دا پاتر نہیں اوہنوں جتھے ہیر دے رانجھے نال بیلے وچ ملن دا پتہ لگدا اے تاں چپ کر کے سیانف نال ہیر نوں اندر وڑ کے سمجھان دی تھاں انج رولا پا دیندی اے:

ملکی آکھدی سد توں ہیر تائیں جھب ہوتوں اولیا نائیاوے
کھیڈن گئی منہ سو ہیلے گھروں نکلی نماں شام ہوئی نہیں آئیاوے
الفو موچیا موجماں وا گیا وے دُھدھی ماچھیا بھج توں بھائیاوے
وارث شاہ ماہی ہیر نہیں آئی موہر منگواندی گھریں آئیاوے(43)

تے ہیر نوں وی آوندیاں ای اندر واڑ کے نہیں سمجھاندی سگوں اوہنوں ایس ایس ذات دیاں گاہلاں کڈھدی اے جیہڑ یاں کسے سنیاں نہ ہون کجھ ونگی انج اے:

یر ولیے گولیے بے حیائے کنڈوٹیے تے گل پہریئے نی
ادھلا گیے ٹوٹنیں تت کرمئیں نی چھل چھدریئے چھاپے چہریئے نی
ساہناں نال رہیں دینہہ رات کھیندی آ ٹلیں نی کتیے وہڑیئے نی
اج رات تینوں مجھو واہ ڈوباں تیری ساعت آوندی قہریئے نی(44)

فیر چوچک دے پوٹے تے لگ کے اوسے رانجھے نوں جیہنوں چاکری توں پہلاں جواب دتا جدوں اوہدے باجھوں مجھاں نہ چگیاں تاں انج ففے کٹنی بن کے رانجھے نوں گھر آ کے ہیر مانن دا انج آ کھدی اے:

ملکی آ کھدی لڑیوں جے نال چوچک کوئی سخن نہ جیو تے لیاونا ایں
کیہا ماپیاں پُتراں لڑن ہوندا تساں کھٹناں تے اساں کھاونا ایں
توئیں چوئیکے ددھ جماوناں ئی توں ہیں ہیر دا پلنگ وچھاوناں ایں
کُڑی کل دی تیرے توں رس پئی توہیں اوس نوں آ مناوناں ایں
منگو مال سیال تے ہیر تیری نالے گھورناں تے نالے کھاونا ں ایں (45)

وارث شاہ دی ملکی ایس حوالے نال ایہہ سارا کجھ کردی اوبھڑ نہیں لگدی کیوں جے اوہدا مالک چوچک وی تے انج ای کردا اے۔ تے ملکی انج کردی اے تاں وکھ کیہ اے وجہ فیر اوہی اٹھارویں صدی دی سیاسی سماجی صورت حال والی اے جتھے بلھے شاہ آ کھدے نیں کہ آپو دھاپی وچ دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی تے جے ملکی اپنے گھر دے مفاد خاطر انج کردی اے تاں کجھ اچرج نہیں کیوں جے اوہ وی اٹھارویں صدی دے جاگیر چوچک لوبھی دی گھر والی ملکی لوبھن اے۔

ایہناں پاتراں توں وکھ دمودر کول وارث شاہ ہوراں توں کجھ وکھرے وکھرے پاتر وی نیں جیہناں دی ہیر لکھدیاں وارث شاہ ہوراں لوڑ ای نہ سمجھی تے اوہناں نوں اپنی داستان دا حصہ نہ بنایا۔ اوہناں وچوں اک تے نورے دا پاتر اے جیہڑا ہیر دے پیو وانگوں اک تگڑا راٹھ اے اوہدی اک تھاویں دمودر ہیر نال لڑائی کروا کے ہیر تے اوہدیاں سہیلیاں دے ہتھوں چنگی مٹی پلیت کروانداا ے۔ دوجا وکھرا پاتر 'ہسی' دا اے جیہڑی ہیر دی سہیلی اے تے ہر تھاں تے ہیر دے نال ہوندی اے سوائے ہیر دے رنگ پور ویاہے جان دے۔ اوہ ہیر دا کھیڑیاں ول ویاہ ہو جان مگروں رانجھے نال تعلق وی بنانا چاہیدی اے پر رانجھا اگے نہیں ودھدا۔ تیجا نکھیڑواں پاتر رامو باہمن دا اے جیہڑا ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول ہو جان مگروں تخت ہزارے پرت گئے رانجھے نوں سہتی دے سنیہے تے واپس لے کے آوندا اے۔ پہلاں تاں انج لگدا اے جیویں رامو باہمن نال سہتی دا چکر اے پر مگروں پتہ لگدا اے کہ انج دی کوئی گل نہیں سی۔ ایتھے اسیں داستان ہیر رانجھا دے شاعراں دمودر تے وارث شاہ دے اوہناں پاتراں دا ای جائزہ لیا اے، جیہڑے دوواں کول موجود سن۔ اُنج داستان وچ کئی ذیلی پاتر اجیہے نیں جیہڑے وارث شاہ کول وڈی ادبی تے ثقافتی امیری نال آئے نیں جیویں بالناتھ دا پاتر، پر دمودر نے سدھ بگائی نوں سرسری

جیہا ای وکھایا اے۔ اسیں ایتھے انج دے پاتراں نوں زیر بحث نہیں لیاندا کیوں جو ایسے باب وچ اگے جا کے وارث شاہ نال ملدے احمد تے مقبل دے پاتراں دے ضمن وچ گل کراں گے۔ انج وی اساڈی بحث دا مہاڑ ایہہ ای اے کہ ایہناں شاعراں نے پاتراں نوں کیویں بیانیا اے نہ کہ ایہناں کول ضمنی پاتراں دی موجودگی نہ ہون دے کارن گنوانا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ دمودر دے پاتراں دا جدوں وارث شاہ ہوراں دے پاتراں نال ٹکراواں تول کریے تے دمودر نوں ایہہ آدر تے دینا پینداا ے کہ اوہ پہلا ہیر رانجھے دی داستان دا پنجابی قصہ کارا ے تے اوس قصہ بہت سوہنا لکھیا اے پر جدوں اسیں وارث شاہ ہوراں دے پاتراں نال اوہدا ٹکراواں تول کردے آں تے فیر سانوں اوہی وارث شاہ دا عظیم اسلوب منا پینداا ے۔ وارث شاہ ہوراں دے سارے پاتر اپنی اپنی تھاں تے اپنے بھرویں تے ٹِل والے نیں کہ دمودر دے پاتر اپنی تھاں پکے پیریں ہوندیاں وی وارث شاہ ہوراں دے پاتراں دا مقابلہ نہیں کردے۔ دمودر دے پاتراں وچ جھولاں دی نیں تے ہسا دین والیاں گلاں وی پر وارث کول سوجھ سیانف انتاں دی اے اوہ اپنے پاتراں کولوں اوہ اوہ کم لے گیا اے جیہڑے اٹھارویں صدی دی نفسیات مطابق نیں۔ وارث شاہ ہوراں اپنے پاتراں راہیں اوہ بغاوتاں کرائیاں نیں جیہڑیاں بہت سارے جیوندی جان والے وی چاہندیاں نہ کر سکے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ دوواں فنکاراں وچ سمے دا فرق جیہڑا اے اوہ اوہناں دی پاتر اُساری وچ مڈھلا کردار ادا کردا اے۔ ادب عالیہ دا اِک ایہہ وی ہوندا اے کہ فنکار کول انسانی رویے نوں سمجھن دی صلاحیت کنی اے تے ایس پکھوں دوویں فنکار مان یوگ نیں۔ وارث شاہ اصل وچ پنجابی وسیب نوں جنی ڈونگھیائی نال ویکھیا اے اوہدے ساویں گھٹ ای فنکار کھلو سکدے نیں۔ اوہ وسیب تے جی دے اندروں لنگھ جاندا اے۔ اوہدے ایہناں گُناں دے باوجود وارث شاہ ورگے عظیم کلاکار حادثاتی طور تے پیدا نہیں ہوندے سگوں اوہدے پچھے کنے ای دمودر لُکے ہوندے نیں۔

احمد گجر تے وارث شاہ:

قصہ ہیر دے مڈھلے رچنہاراں وچوں احمد گجر دی تھاں بہوں اچیری اے۔ احمد گجر توں پہلاں پنجابی وچ دمودر ہیر دا قصہ لکھ چکا سی پر احمد دا کمال ایہہ اے کہ اوہ دمودر دے پچھے اکھاں میٹ کے نہیں ٹریا سگوں کئی حوالیاں نال وکھریویاں دی اجیہی بنیاد رکھی کہ ہولی ہولی دمودر دا قصہ آون والے کویاں لئی اپنی اہمیت قائم نہ رکھ سکیا تے دمودر توں مگروں آون والیاں شاعراں اوہدی تھاویں احمد دے قصے نوں ای بنیاد من لیا جیہد یاں بھرویاں مثالاں مقبل تے وارث شاہ ورگے کویاں دے روپ وچ دتیاں جا سکد یاں نیں۔ احمد نے وی دمودر دا قصہ پڑھیا ضرور پر اپنی پیڑ وکھری بنائی۔ احمد نے پہلی واری فارسی دی مشہور صنف مثنوی نوں مکھ رکھ کے ایہہ قصہ بیتاں دی شکل وچ لکھیا۔

احمد نے ایس قصے وچ اوہ بدلا لیاندے جیہناں نوں مکھ رکھ کے احمد نوں قصہ ہیر دے نویں مکتبہ فکر دا بانی آکھنا پیندا اے۔ پنجابی قصہ کاری وچ جیہڑی تھاں مرزا صاحباں وچ پیلو نے ملی اوہی تھاں قصہ ہیر دے شاعراں وچوں احمد کول اے۔ احمد نے ایس قصے وچ بناوٹی گلاں تے ودھیکیاں نوں کڈھ کے اپنے خیالاں دا مرکز عوامی جیون نوں بنایا تے حقیقت پسندی دی بنیاد رکھی۔ اوہنے مجاز توں حقیقت ول سفر کر کے قصہ ادب نوں نویں حیاتی، نواں روپ تے نواں ڈھنگ بخشیا۔

جتھوں تیکر احمد توں مگروں قصہ ہیر لکھن والے شاعراں دا تعلق اے تے اوہناں وچوں مقبل تے وارث شاہ ہوراں دے ناں سر کڈھویں نیں۔ وارث شاہ ہوراں دی ہیر پڑھ کے احمد نوں پڑھیے تے ایہہ گل بغیر کسے شک شبے دے آکھی جا سکدی اے کہ وارث شاہ ہوراں پلاٹ تے پاتر سارے دے سارے احمد کولوں لئے نیں۔ احمد تے وارث دے پاتراں وچوں سوائے وارث دے بالناتھ دے اک وی پاتر وارث شاہ ہوراں کول نواں نہیں۔ احمد نے بالناتھ دی تھاں رانجھے نوں بال گوسائیں کولوں جوگ دوایا اے۔ وارث کول باقی سارا کجھ احمد دی دین اے پر وارث نے احمد دے دتے ہیر دے سچے وچ رنگ اپنی مرضی نال بھرے تے زبان بیان دی شیرینی نال قصے نوں اپنے لیکھے پا لیا۔ وارث تے مقبل دے جتھوں تیکر احمد کولوں متاثر ہون دا تعلق اے ایہناں دوواں شاعراں کول احمد دے مصرعیاں دے مصرعیاں نکے موٹے وادھے گھاٹے نال اپنی پوری شکل وچ موجود نیں۔ انج لگدا اے جے ہیر لکھن سمے احمد دی ہیر ایہناں دوواں شاعراں تیکر اپڑ چکی سی۔ ہن اسیں احمد تے وارث شاہ دے پاتراں دا ٹکراواں تول کر دے آں۔

احمد دے لکھے قصہ ہیر نوں پڑھدیاں جس گل دی گھاٹ وکھالی دیندی اے اوہ اوہدی پاتر اساری اے احمد نے جنا دھیان قصہ ہیر دی کہانی ول دتا اے اونا دھیان اوہ اپنے پاتراں ول نہیں دے سکیا۔ ایسے لئی اوہدے پاتر ہن تے وارث شاہ والے پر اوہ وارث شاہ دے پاتراں وانگوں نہ تے تگڑے نیں تے نہ ای اگھڑ کے سامہنے آوندے نیں۔

رانجھا:

وارث شاہ ہوراں دا رانجھا اک لیجنڈ پاتر دا روپ وٹا گیا اے اوہدی وجہ وارث نے رانجھے نوں لوکائی دی نفسیات نوں مکھ رکھ کے حالات دی اجیہی بھٹھی وچوں لنگھایا کہ اوہدا روپ امر تے ہر من پیارا ہو گیا۔ جد کہ احمد نے ایس پاتر نوں قصے وچ وارث وانگوں حالات وسیب تے اداریاں دے جبر تے ظلم نوں انج مکھ نہیں رکھیا جیویں وارث شاہ ہوراں رکھیا۔ احمد دی ہیر وچ اوس نہ تے رانجھے دا رنگ روپ اسار یا اے نہ اوہدے مڈھلے حالات بارے کوئی جانکاری دتی اے تے نہ ای کجھ ہور دسیا اے سگوں اوہ قصہ شروع ای بھراواں دی زمین دی کانی ونڈ توں کردا اے جیہدے نال ایہہ پاتر مڈھ وچ ای نامکمل تے ادھورا لگدا اے۔ احمد حمد لکھن مگروں رانجھے دا تعارف انج کروانداا ے:

ویر نال بھائیاں زمیں ونڈ دتی جتھے اُگیا سی اک تے گھاہ میاں
رانجھے کہی پکڑی ہتھیں پئے چھالے نہ سی جان دا کھیت دا راہ میاں
کیہی سُٹ رانجھا چھاویں جا بیٹھا بھابھی آ کھیا لے روٹی کھامیاں
اسیں روٹی کسے دی نہیں کھاندے جی، موڑ اپنے گھر لے جا میاں(46)

جد کہ وارث شاہ ہوراں تخت ہزارہ وسایا اے جتھے رانجھیاں رنگ مچایا اے فیر موجو چودھری دا پاتر اسار یا اے فیر اوہدے جیا جنت نوں وکھا کے اخیر تے آ کھیا اے:

وارث شاہ ایہہ قدرتاں رب دیاں نیں دھیدو نال اوس بہت پیار آہا(47)

وارث موجب رانجھے دا باپ مردا اے تے بھرا، بھابیاں رانجھے نال کجھ نہ کرن پاروں خار کھاندے نیں تے اخیر کانی ونڈ راہیں قاضی نوں رشوت دے کے رانجھے نوں بنجر زمین دیندے نیں۔ وارث لکھدے نیں:

حضرت قاضی تے پینچ سدا سارے بھائیاں زمیں نوں کجھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمین رنجھیٹے نوں آیا اے(48)

وارث رانجھے دا بھابیاں نال اجیہا انٹریکشن (تفاعل) کراندا اے جتھوں رانجھے دا پنڈ وں نکلن دا جواز جمدا اے جد کہ احمد رانجھے دی پاتر اسار ی وچ چوکھی کالھی وکھاندا اے تے اگے توں اگے ٹر یا لگا جاندا اے۔ احمد صرف اکھو تھاں بھابھیاں کولوں اک دو میہنے دوا کے رانجھے نوں پنڈ چھڈ وا دیندا اے۔ وارث نے قصے وچ تجسّس پیدا کرن لئی ہیر دے پاتر دا مہنا وی رانجھے نوں بھابھیاں کولوں مروا کے قصے نوں ہور دلچسپ بنا دتا اے جد کہ احمد دے رانجھے کول صرف زمین دی کانی ونڈ دے جواز پاروں رانجھے نوں پنڈ چھڈ وا دیندا اے۔

رانجھے دے پنڈ چھڈن مگروں وارث شاہ ہوریں مذہب دے ادارے دے علمبردار مولوی نال اوہدا ٹاکرا کرا کے ایس دیاں بھیڑیاں کرتوتاں دا پول بڑی سیانف نال کھولدے نیں:

باس حلویاں دی خبر مردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے ماردے ہو
انھیں کوڑھیاں لوہلیاں وانگ بیٹھے قرعہ مرن جہان دا دھاردے ہو
شرع چا سرپوش بنایا جے روا داروڈے گنہگار دے ہو
وارث شاہ مسافراں آیاں نوں چلو چل ہی پئے پکاردے ہو(49)

وارث شاہ ہوراں ملاں دا پاتر لیا احمد کولوں ای اے پر اپنے عظیم اسلوب پاروں ایس پاتر نوں وی کمال اسار یا اے احمد کول ایہہ پاتر صرف اینا اے:

جدوں وچ مسیت دے جائے وڑیا اگے ملاں سی پڑھدے نماز میاں
ملاں پچھیا بھائیا توں کون ہندا ایں رانجھے مول نہ دتا جواب میاں (50)

انج ای لڈن دا پاتر وی اک جھاکی دے کے الوپ ہو جاندا اے پر وارث نے لڈن نوں جاگیرداری سماج دا بڑا اہم پاتر بنا کے پیش کیتا اے۔ جیہڑا رانجھے جیہے غریب الوطن مسافر تے کوئی ترس نہیں کھاندا پر احمد دا لڈن اوہنوں دریا آسانی نال پار کرا دیندا اے۔ رانجھے دا ہیر دے پلنگ دے سونا، ہیر نوں پتہ لگنا، لڈن نوں مارنا تے فیر رانجھے نوں مارن لئی ودھنا تے پیار ہو جانا ایہہ دوواں کو یاں کول سانجھا اے پر احمد ایس صورت حال نوں انج بیاندا اے:

ہتھ پکڑ سوٹا متھے گھت تیوڑی کر کے ہیر چلی مارو مار میاں
آ کے پلنگ اساڈے تے کون ستا سانوں اُٹھ کے دے دیدار میاں
گئی مار نے نوں اوتھے آپ موئی رانجھا شیر تے ہیر شکار میاں(51)

پر وارث شاہ ہوراں کول ایہہ صورتحال انج اے:

کوکے مار ہی مار تے پکڑ چھمک پری آدمی تے قہروان ہوئی
رانجھے اُٹھ کے آکھیا واہ سجن ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی (52)

احمد کول رانجھے دے چاک بنن وچ ہیر دی کوئی سیانف نہیں اوہ تے ایسے پہلی ملاقات تے پچھدی اے کہ توں کون ایں تے احمد دا رانجھا آکھدا اے:

ہیر پچھیا توں کجھ جاندا ہیں رانجھے آکھیا مہیں دا پال میاں (53)

پر وارث شاہ ہوراں دا رانجھا ایس صورت حال وچ آپ چاک نہیں بندا سگوں ہیر اوہنوں چاک بنن تے مجبور کر دی اے تے ایہدے پچھے وارث نے اک پکا جواز بنایا اے ہیر تے رانجھے دے بیلے وچ میل دا۔ احمد دا رانجھا بالناتھ تے سہتی نال مکالمیاں وچ ای اگھڑ کے سامہنے آوندا اے تے ایہناں دووا ں صورتاں وچ وارث دے رانجھے دے تل دا اے پر وارث شاہ ہوراں ایہناں دووا ں صورتاں وچ وی اپنی مہا استادی وکھاندیاں اپنے رانجھے نوں بنا شنگھار کے اکھراں دے ون سونے بانے پوا کے اپنا رانجھا دوجیاں نالوں سوہنا بنا لیا جد کہ احمد کول رانجھے دا پاتر روایتی جیہا کمزور تے عام جیہا اے۔ جیہدے مقابلے وچ وارث دا رانجھا اجیہا اے جیہڑا ساریاں دا سانجھا بن جاندا اے۔

ہیر:

احمد کول ہیر دا پاتر وی رانجھے وانگوں بغیر کسے جان پچھان تے تعارف دے سامہنے آوندا اے۔ ایس لئی لازمی گل اے ایہہ پاتر اسار فنکار دی کمزوری دی نشاندہی اے کیوں جے پاتر دی کوئی اٹھان جاں تعارف نہیں ہووے گا تاں پاتر نوں اپنی پچھان بنان لئی چوکھا ٹل لانا پئے گا۔ وارث شاہ ہوراں کول اپنے توں پہلے سارے شاعراں وچوں ایہہ گن ای اوہناں نوں عظیم فنکار ثابت کردا اے۔ اوہناں رانجھے تے ہیر دے دوویں پاتر بڑے جچے تُلے تے پھبا ویں ڈھنگ نال اسارے نیں سگوں و ہیر تے رانجھے نالوں وی چوکھی محنت کیتی اے تے اوہدی اٹھان اجیہی بنائی اے کہ جیہڑی پورے جگت ساہت

وچوں مثال دا روپ دھار گئی اے۔ احمد کول ہیر دی پہلی جھا کی لڈن نوں مارن ویلے سامہنے آوندی اے پر کوئی چڑھت نہیں، قصے دی ہیروئن آئی اے تے اوہنوں اپنا تعارف آپ کرانا پے رہیا اے۔ پر دوجے پاسے وارث نے پہلاں اوہدی سراپا نگاری وچ انتہا کیتی اے تے فیر اوہدے توں پہلا انج دے بول اکھوا کے اوہدی قصے وچ ہیروئن دی حقیقت مسلم کر چھڈی اے:

جوانی کملی راج ہے چوچکے دا اتے کسے دی کیہ پرواہ مینوں
میں تاں دھروہ کے پلنگ توں چاسُٹاں آیا کدھروں ایہہ بادشاہ مینوں(54)

احمد کول ہیر دا پاتر داستان وچ اگے جا کے وی وارث وانگوں نابری نہیں وکھاندا۔ اوہدا کیدو نال متھا وی انج نہیں لگدا جیویں وارث کول لگدا اے۔ احمد وی ہیر کولوں کیدونوں مروانداا ے۔ احمد کول ہیر اپنی ماں نوں کھیڑیاں ول ویاہ کرن تے جیہڑا مکالمہ کردی اے اوہدے وچ نابری گھٹ تے شکوہ بہتا اے۔ پر اوہدا پاتر دلیر تے ہٹھ دا پکا اے۔ احمد لکھدا اے:

مائے نگھر جانے لاگیاں برا کیتا دٹھے کھیڑیاں دے پلے دم مائے
میں تے رانجھے دا رب نکاح بدھا جدوں لکھیا سی لوح قلم مائے
تساں ماپیاں میں نال برا کیتا مینوں پچھ کے کیتا نہ کم مائے
اساں جان رانجھیٹے دے پیش کیتی ساڈا کھیڑیاں نوں دے چم مائے(55)

پر وارث کھیڑیاں دے نال ساک کرن توں پہلاں ہیر دی ماپیاں تے قاضی نال پوری کھیڈ پواندا اے، جواز بنانداا ے تے فیر کھیڑیاں ول ساک ہوندا اے۔ قاضی دی دوویں کوی اکو جیہی مٹی پلید کردے نیں، ہیر قاضی دے سوالاں تے فتویاں دے کرڑے جواب دے کے راوٹ تے احمد دے قاضی دا مونہہ بند کر دیندی اے۔ احمد کول ہیر دا ویاہ ہو جاندا اے تے فیر رانجھے نال رابطہ خط راہیں ہوندا اے۔ خط وچ دوویں ہیر تے رانجھا اپنے پچھلے لنگھے چنگے ویلے یاد کردے نیں فیر رانجھے دے اندر آپ ای جوگی بنن دی مت جاگدی اے۔ ہیر دا ایس جوگ لین لئی آکھنا احمد کول نہیں۔ احمد لکھدا اے:

اوہا چننگ رنجھیٹے نوں فیر جاگی ہوئی چاہاں ہیرے پاس جاونے دی
گجھی گل جو جیا وچ دسے نہیں کسے نوں آکھ سناونے دی
آکھ احمدا درد نے گھیر لیا پئی مصلت کن پڑوانے دی(56)

پر وارث دی ہیر آپ رانجھے نوں جوگی بنن ولوں آکھدی اے تے رنگ پور سددی اے:

تینوں حال دی گل میں لکھ گھلاں ترت ہو فقیر تیں آ ونا ایں
کسے جوگی تھے جائیکے بنے چیلا سواہ لائیکے کن پڑواناں ایں
سبھا ذات صفات برباد کر کے اتے ٹھیک تیں سیس مناونا ایں
تو ہیں جیوندا دیدنا دئیں سانوں اساں وقت نہ جیوندیاں آونا ایں(57)

احمد کول ہیر دے جوگی بنن لئی نہ آکھن پاروں رانجھا جدوں جوگی بن کے ہیر دے گھر منگن جاندا اے تاں ہیر اوہنوں پچھاندی نہیں تے لمے مکالمیاں مگروں ہیر نوں پتہ لگدا اے کہ ایہہ رانجھا اے، پر وارث دی ہیر نے کیوں جے اوہنوں آپ جوگی بنن لئی آکھیا اے ایس لئی اوہ چھیتی پچھان جاندی اے کہ ایہہ رانجھا ای اے۔ وارث نے احمد دی ایس کمزوری نوں مکھ رکھ کے رانجھے نوں ہیر ولوں جوگی بنن لئی رانجھے نوں اکھوایا تاں جے اگلی صورت حال وچ دوویں رل کے کجھ کر سکن۔ سہتی دا پاتر دوواں کویاں کول اکو جیہا ترکھا تے چاترا اے۔ وارث وی احمد وانگوں چوکھے مکالمے سہتی تے رانجھے دے کروا کے قصے نوں انت ول کھڑدا اے۔

دمودر نالوں احمد دی وڈیائی ایہہ وی اے کہ دمودر نے قصے دا انت سکھانت (comic) رکھیا اے جد کہ احمد نے ایس قصے نوں ٹریجک بنا کے اپنے آپ نوں وڈا فنکار ثابت کیتا اے کیوں جے احمد جاندا سی کہ دنیا بھردا وڈا ساہت ٹریجک ای اے ایس لئی اوس وی ہیر نوں کسے بیماری پاروں مروا دتا تے رانجھا وی اوہدے مَرن دی خبر سن کے مر گیا۔ پر وارث نے قصے دا انت دکھانت ای رکھیا احمد وانگوں پر صورت حال اپنی مرضی دی بنائی۔ اوہنے سیالاں کولوں ہیر نوں دھوکھے نال گھر رکھ کے زہر دوایا تے جاگیردارانہ سماج دے مکر فریب دے سارے پردے پاڑ دتے تے فیر رانجھے نوں ایہہ خبر سنا کے مروا دتا۔ ایتھوں ثابت ہوندا اے جے وارث کول، تقدیر دا تصور متحرک اے جامد نہیں۔

ہیر دا پاتر احمد کول ہے سگواں دلیر تے اپنی آزادی دی جنگ لڑدا ہویا پر اوہدی ہیر پچھے کمانڈ جاں ڈائریکشن کمزور اے۔ احمد کولوں ایہہ پاتر وارث وانگ بھرویں ڈھنگ نال کھڑا نہیں ہو سکیا۔ جیہدی وجہ احمد دا اختصار توں کم لینا اے پر وارث شاہ ہوراں تے انج لگدا اے کہ ایہہ قصہ لکھیا اِی۔ ہیر دا پاتر اسارن لئی اے تے ایہہ پاتر اوہناں صدیاں توں وسیبی جبر سہندی سوانی نوں حوصلہ تے زبان دین لئی بڑے بھرویں تے دلیرانہ ڈھنگ نال چتریا اے جیہدے وچ وارث سو فیصد کامیاب رہے نیں۔

کیدو دا پاتر وی احمد کول اک دوجھا کیاں دا پاتر اے۔ اوہ ہیر نوں بیلے وچ رانجھے نال ویکھ کے شکایت لاندا اے۔ ہیر غصے وچ اوہنوں ماردی اے تے اوہ جوہ چھڈ جاندا اے، پر ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول کران دا بی بیج جاندا اے جد کہ وارث دا کیدو بڑا تگڑا تے داستان وچ بھرویں ولن دا روپ اے۔ اوہ جدوں وی داستان وچ آوندا اے ساری توجہ اپنے ول کر لیندا اے۔ اوہ احساس کمتری دا ماریا اے تے اخیر اوہ وی ہیر دا کھیڑیاں ول ویاہ کروا کے الوپ ہو جاندا اے۔

احمد کول پاتر سارے موجود نیں پر اوہ سیانے ڈھنگ نال پاتر اساری نہیں کر سکیا۔ اوہدے کول قصے وچ سوائے سہتی تے رانجھے دے مکالمیاں دے ساری داستان اختصار دا شکار اے۔ اوہ پاتر اں نوں سا ہمنے لیا نودا اے، اک دوجھا کیاں وچ فارغ کر دیندا اے پر وارث نے ساریاں توں ودھ سمجھ دا مظاہرہ پاتر اساری وچ کیتا اے تے سارے پاتر اپنی اپنی نفسیات موجب گل کردے داستان دا رنگ

بنھدے لگے جاندے نیں۔ وارث نے پاتراں راہیں داستان وچ اجیہے الجھاؤ لیاندے نیں جیہڑے قصے دی چیٹک وچ انتاں دا وادھا کردے نیں تے قصے نوں جاندار تے شاندار بناندے نیں۔ وارث نے اپنے سارے پاتر احمد کولوں لئے نیں پر پاتر اساری اپنی من مرضی تے قصے دی لوڑ موجب ،جیہڑی کہ وارث دے ذہن وچ سی، کیتی تے ایس پڑوچ احمد نوں کِتے پچھے چھڈ گیا۔ ایہہ ای فنکاری تے ایہہ ای گن ہوندے نیں جیہڑے کسے فنکار نوں عظیم فنکار دے مرتبے تے اپڑاندے نیں۔

(ج) وارث تے مقبل:

مقبل تے وارث شاہ ہوراں دے پاتراں دا ٹکراواں تول کردیاں کجھ گلاں پہلاں کرن دی لوڑ اے کہ مقبل تے وارث شاہ ہوراں دیاں سانجھاں تے وکھرویں کیہ نیں؟ قصہ ہیر دی ریت موجب مقبل توں پہلاں دمودر تے احمد گجر قصہ ہیر لکھ چکے سن۔ دمودر اوہ پہلا کوی اے جیہنے ایہہ قصہ لکھیا۔ ہُن تیکر دی تحقیق موجب اوہدے ساہویں انج دا کوئی نمونہ نہیں جیہنوں مکھ رکھ کے اوہ اپنا قصہ لکھدا۔ ایس لئی اوس اپنی سمجھ بوجھ تے عقل موجب ایہہ قصہ الیکیا پر دوجی تھاویں احمد گجر نے قصہ ہیر لکھیا تے ہیر دمودر اوہدے ساہمنے سی پر اوس وی دمودر دے رچے قصے نوں اکھاں میٹ کے نقل نہیں کیتا سگوں اپنی من مرضی تے سمجھ بوجھ موجب قصے وچ نہ صرف پاتراں تے صورت حال بدلیاں سگوں اِک اجیہی بحروی ایس قصے نوں دتی جیہڑی مگروں آون والیاں ہیر دے شاعراں دی پچھان بن گئی۔ قصہ ہیر دی گائیکی لئی بھیرویں راگ وی اَت لوڑیدا ہو گیا تے ہیر دی گائیکی دی پچھان بن گیا۔ احمد نے دمودر نالوں جیہڑے پاتر وکھرے قصے وچ لیاندے اوہ ای پاتر مگروں آون والیاں قصیاں وچ ورتے گئے۔

احمد توں مگروں جس کوی نے ایہہ قصہ نظم کیتا اوہناں دا ناں حافظ شاہجہان مقبل اے۔ اوہ اکھاں دے نورتوں وانجے سن پر اوہناں اکھاں دے چانن دا کم دماغ توں لے کے اجیہا قصہ ہیر جوڑیا کہ اوہناں دا لکھیا قصہ اپنے توں پہلے دو وڈے کویاں نوں کدھرے پچھے چھڈ گیا۔ اوہناں وی اکھاں میٹ کے احمد دی پیروی نہیں کیتی سگوں قصہ رچن وچ اپنے فن دے کمال وی وکھائے تے اپنی عقل، سمجھ بوجھ نال موجب قصے وچ بدلا وی لیاندے تے بحر نال وی نکی جیہی چھیڑ کر کے چونہہ چونہہ مصرعیاں دے بنداں وچ ہیر دا قصہ لکھیا۔ احمد نے جیہڑی کُھل چارتوں ودھ مصرعے لکھ کے مثنوی موجب مانی مقبل ہوراں اوہنوں چار چار مصرعیاں دے خانے وچ بند کر کے اک پاسے تے اپنی کلائی پڑھکا کیتا پر دوجے پاسے ایس نکے جیہے چار مصرعیاں دے خانیاں وچ وی اپنی فنکاری دے اجیہے کمال وکھائے کہ پڑھن والا داد تیوں بناں نہیں رہ سکدا۔ مقبل ہوراں احمد نالوں اک پیر ایس حوالے نال وی اگانہہ رکھیا کہ اوہناں پاتر اساری وچ احمد ورگی کالھی نہیں وکھائی تے کئی تھاواں تے کھلو کے عقل فہم شعور نال احمد نالوں ودھ کے اپنے پاتراں نوں کویا مانجیا تے لشکا پھبا کے لوکائی ساہویں دھریا۔ مقبل دا اک وادھا قصہ ہیر لکھن وچ ایہہ وی اے کہ ایہناں بنداں دے عنوان اوہناں پہلی واری فارسی وچ لکھے تے فیر اِک اِک عنوان نوں

نبھان خاطر اوہدے تھلے تن چار چھے بنداں تیکر وی لکھے تے ایہدے توں ودھ وی۔ دمودر دے قصے نوں تے احمد نے تھوڑی بہت راہنمائی لے کے چھڈ دتا پر مقبل ہوراں صرف تے صرف احمد دے قصے نوں ای مکھ رکھیا تے اوہدیاں گھاٹاں تے اختصار نوں چوکھی حد تیکر مکا کے قصے دی چھوہلی ٹور نوں مُٹھی تے مُٹھی چالے پا کے قصے دا رنگ ڈھنگ بدلیا۔ ایہو کم فیر وارث شاہ ہوراں مقبل دے قصے نوں مُکھ رکھ کے کیتا۔ وارث شاہ ہوراں احمد کولوں وی لابھ لیا پر دمودر کولوں بہت گھٹ سگوں نہ ہون دے برابر کجھ احمد کولوں تے چوکھا مقبل کولوں لے کے امر قصہ ہیر رچیا۔ وارث ہوراں اپنے توں پہلے ایہناں شاعراں کولوں لابھ تے ضرور لیا پر اوس لابھ نوں اوہناں بھگتایا اپنی من مرضی تے پیر استادی نال۔ وارث شاہ ہوراں منطق تے لوکائی دی نفسیات توں مُکھ رکھ کے اپنے پاتراں دی نفسیات اساری تے قصہ برائے قصہ نہیں لکھیا سگوں قصہ برائے زندگی لکھیا، جیہڑا کل وی امرسی اج وی اَمر اے تے پکی گل اے آون والی بھلک وچ وی امرای رہنا اے۔

مقبل تے وارث دے پاتراں دے حوالے نال ٹکراواں تول کرنا دمودر تے احمد دے پاتر اں دے ٹکراویں تول نالوں چوکھا سوکھا اے کیوں جے مقبل دے اسارے پاتر وارث نوں وی بھائے تے مقبل احمد توں لئے۔ وارث دے پاتر مقبل نالوں صرف تے صرف کجھ تھاواں تے اک دو جے نالوں وکھ نیں باقی داستان دے حوالے نال وارث سب توں ودھ متاثر مقبل کولوں نیں جیہدا ثبوت وارث تے مقبل دے مصرعیاں دے مصرعے نکے موٹے لفظی ہیر پھیر نال وارث ہوراں اپنی ہیر وچ رلا لئے۔ ہن اسیں دوواں شاعراں دے پاتراں نوں ٹکراویں تول دے حوالے نال ویکھنے آں۔

رانجھا:

مقبل دا رانجھا سچو ایشن تے پاتراں دے آپسی ٹاکرے دے حوالے نال وارث توں چوکھا وکھرا اے۔ رانجھے دا پاتر مقبل ہوراں بڑی تفصیل تے سوجھ سیانف نال اساریا اے۔ اوہناں کول رانجھے دی حیاتی داڈھلا دور چوکھا وکھرا اے۔ مقبل کول رانجھا داستان وچ انج آوندا اے۔

موجو جٹ دا لاڈلا نام دھیدو وچ تخت ہزارے دے وسدا سی
مونہوں جھڑن گلاب دے پھل تازے جدوں سوہنا کُھل کے ہسدا سی
نینیں ہیر دی خواب وچ ذبح ہویا بھیت کسے نوں مول نہ دسدا سی
دن رات معشوق دے ویکھنے نوں پیا مقبلے وانگ ترسدا سی(58)

مقبل کول وی رانجھے دے بھراواں دی پیو دے مرن مگروں زمین دی کانی ونڈ موجود اے جیہڑی پنڈ دے پنچاں تے بھراواں نال رل کے ونڈی اے تے رانجھے نوں مقبل انج دی زمین آئی اے:

ملک اپنے باپ دے ونڈنے نوں پنچ سد کے بھائیاں نے کجھ پائی
جتھے دبھ تے سر کڑا ملیا سی سوئی زمین رانجھیٹے دی ونڈ آئی(59)

مقبل کول رانجھا بنجر زمین واہن جاندا اے تے اوہدے ہتھاں تے چھالے پے جاندے نیں تے اوہ بے ہوش ہو کے ڈگ پیندا اے۔ روٹی لے کے آئیاں رانجھے دیاں بھرجائیاں بے ہوش رانجھے نوں ویکھدیاں نیں۔ مقبل کول بھراواں تے بھابیاں دا رویہ رانجھے نال بڑا پیار بھریا اے۔ جدوں رانجھا پنڈ چھڈ کے جان لگدا اے تے مقبل کول اوہدے پنڈ چھڈ کے جان دی وجہ ہیر نوں خواب وچ ویکھنا اے نہ کہ بھابیاں تے بھراواں دا غلط رویہ اے۔ جس ویلے رانجھا پنڈ چھڈ کے جان لگدا اے تے مقبل کول رانجھے دیاں بھابیاں اوس نوں آکھدیاں نیں:

مقبل کم دا ماریا جاہ ناہیں اسیں چاکری تیری توں پاک ہوئیاں (60)

یا

کہیا بھابیاں رانجھیا چھوڑ ناہیں تیری تھاؤں اسیں ہل جونیاں ہاں (61)

رانجھے نوں وی اپنیاں بھابھیاں نال کوئی گلہ نہیں اوہ اوہناں نوں آکھدا اے:

رانجھا آکھدا بھابیو خوشی رہو میرے نال جے تساں احسان کیتا

دماں باجھ غلام ہاں بھابھیاں دا تساں اُپروں جیو قربان کیتا(62)

بھابیاں دے نال نال رانجھے نوں اپنے بھراواں نال وی کوئی گلہ نہیں اوہ بھراواں بارے اوہناں نوں آکھدا اے:

رانجھا آکھدا سکیاں بھائیاں نوں تسیں مول نہ پوو خیال میرے

میرا لوں لوں خوشی ہے بھائیاں توں مینوں سونپ کے رب نوں جاؤ ڈیرے(63)

رانجھے دے گھروں جان دا بھائیاں نوں وی بڑا دکھ اے:

ویر وچھڑے بہت غمناک ہوئے پئے جھوردے طعام نہ کھاوندے نی (64)

رانجھا پنڈوں نکلدا اے تے اوہدا واہ مولوی نال پیندا اے جیہڑا بڑا بیبا اے۔ اوہ رانجھے نوں جی آیاں نوں آکھدا اے تے اوہدے کھان پین دا بندوبست کردا اے۔ مقبل دے رانجھے دا لڈن نال واہ پیندا اے تے اوہ وی اوہنوں ترکے دریا پار کرنوں منع کردا اے تے بیڑی وچ بٹھا کے دریا پار کرا دیندا اے۔ رانجھا جھنگ ہیر دے وطن بغیر کسے ٹاکرے جاں مخالفت دے سدھے سبھا اپڑ جاندا اے۔ مقبل کول تے ایہہ سدھی سدھی ہیر کہانی اے، پر وارث شاہ ہوراں پہلے حصے وچ ای قلم دے اوہ کمال وکھائے نیں کہ ایہہ داستان نِری داستان نہیں رہی سگوں تاریخی دستاویز بن گئی اے۔ مقبل تے وارث دا زمانہ اٹھارویں صدی دا ای اے پر مقبل تے اٹھارویں صدی دے سماجی سیاسی حالات دا کوئی خاص پرچھاوَں نہیں پیا اوس سِدھّی سِدھّی کہانی بیان کردتی اے پر وارث شاہ دی داستان نوں پڑھ کے صاف پتہ لگدا اے کہ اوہناں کول بھرواں سیاسی سماجی شعور تے کھلیاں اکھاں تے روشن دماغ سی۔ اٹھارویں صدی دے سیاسی سماجی حالات جس ٹُٹ بھج دا شکار سن وارث اوس توں پوری طرح آگاہ سن ایسے لئی اوہناں رانجھے دے

جھنگ اپڑن تیکر غرضاں مارے بھراواں بھابیاں، رشوت خور قاضیاں تے سرمایا داری دے پرزے لڈن تے مذہب دے نام نہاد ٹھیکیدار ملاں نال رانجھے دا ٹاکرا کرا کے اٹھارویں صدی دے تاریخی تے نفسیاتی حالات تے لوکائی دے ویہاراں دا تت کڈھ چھڈیا اے۔ تے ایہناں اداریاں دے کرتوت بڑی دلیری تے دبنگ لہجے وچ دسے نیں۔مثال وجہوں وارث ملاں بارے بہت کجھ لکھیا اے پر کئی تھاواں تے اکو گل وچ بہت کجھ آ کھ گئے نیں:

وارث شاہ میاں پنڈ جھگڑیاں دی پچھوں ملاں میسیت دا آیا اے (65)

اٹھارویں صدی دے انصاف دے ادارے دا آ گو قاضی اے اوہدے بارے وارث لکھدے نیں:

حضرت قاضی تے پینچ سدا سارے بھائیاں زمین نوں کجھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمین رنجھیٹے نوں آیا اے(66)

رانجھے دے بھراواں دے حوالے نال جیہڑے کہ خون دا رشتہ نیں،لکھدے نیں:

باپ کرے پیار تے ویر بھائی ڈر باپ دے تھوں پئے سنگدے نیں
کوئی وس نہ چلنے کڈھ چھڈن دیندے مہنے رنگ برنگ دے نیں
وارث شاہ ایہہ غرض ہے بہت پیاری ہور ساک نہ سین نہ انگ دے نیں

لڈن جیہڑا کہ جاگیرادری وسوں دا اک پرزہ اے اوہدے بارے لکھدے نیں:

وارث شاہ میاں لڈن وڈھی کپّن، کُپا شہد دا لدّیا بانیاں نیں (68)

مقبل دے مقابلے وچ وارث شاہ ہوراں ایہناں سرکاری تے غیر سرکاری، مذہبی تے خونی رشتیاں نال رانجھے دا ٹاکرہ کرا کے اٹھارویں صدی دے پنجاب واسیاں دی حالت تے نفسیات نوں انج بیان کیتا اے کہ ایہناں پاتراں دے مکالمیاں وچوں اوس دور دی لٹ مار بے وساہی، کھوہا موہی، ڈر خوف سارا کجھ اکھاں ساہویں آ جاندا اے جد کہ مقبل دا رانجھا ساؤ سبھا دا مالک اے تے ہر صورت حال نوں آسانی نال پار کری جاندا اے۔

رانجھے تے ہیر دے میل دا رنگ دوواں کویاں کول لگ بھگ اکو جیہا اے پر رانجھا جیہڑا ہیر نوں مقبل موجب خواب وچ ویکھ چکا اے تے اوہدے عشق وچ مبتلا وی ہو چکا اے، ہیر نوں کُھلی اکھیں ویکھ کے پچھان نہیں سکدا تے ہیر اوہنوں پچھدی اے کہ توں کیہ کر سکنا ایں تے رانجھا آ کھدا اے کہ میں مجھاں چار سکناں۔ جد کہ وارث ہوراں ایس جھول نوں کڈھ کے رانجھے نوں ہیر کولوں چاک بنوایا اے تاں جے اوہناں دے بیلے وچ ملن دا جواز پیدا کیتا جا سکے۔

مقبل ہیر رانجھے دی بیلے وچ پنج پیراں نال ملاقات کرا کے اوہناں دا ہیر دے ماپیاں نوں دسن بجھن توں بنا ای نکاح کرا دیندا اے جد کہ وارث شاہ پنجاں پیراں نوں رانجھے نوں ملاندے ضرور نیں پر اوہناں دا نکاح نہیں کراندے سگوں وارث کول ہر اوکھی گھاٹی وچ مدد، امداد تے تھاپنا دیندے نیں۔

رانجھا تے ہیر بیلے وچ ملدے نیں۔ کیدو راہیں چوچک نوں پتہ لگ جاندا اے اوہ ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول طے کر دیندا اے تے رانجھے نوں چاکری توں جواب دے دیندا اے۔ چوچک دے آکھن تے ای ملکی اوہنوں منا کے لیاوندی اے۔ مٹھی نائن دا گھر دوہاں دا میل خانہ بندا اے۔ ہیر دا کھیڑیاں ول ویاہ ہو جاندا اے۔ ایتھوں تیکر دوویں کوی ایہناں گلاں نوں اکو جیہے ڈھنگ نال بیاندے نیں۔ پر مقبل رانجھے تے ہیر دا میل ڈولی وچ وی کراندا اے جتھے کھیڑے رانجھے نوں مارن لئی تیار ہو جاندے نیں جدکہ ایہہ صورت حال وارث کول نہیں ملدی۔ وارث ویاہ توں پہلاں ہیر دے سَدّے تے رانجھے نوں ہیر نال ملا دیندا اے۔ وارث کول مٹھی نائن دا پاتر ہیر دے ویاہ تیکر اے جدکہ مقبل کول مٹھی نائن پرانے رواج موجب ہیر دی ڈولی دے نال کھیڑیاں جاندی اے تے سیدا ہیر کول جاندا اے تے پلنگ دی باہی بھج جاندی اے تے سیدے نوں بڑی سٹ لگدی اے، پر وارث ایتھے کوئی معجزہ نہیں وکھاندا سگوں ہیر سیدے نوں تراہ دیندی اے۔ ہیر دے ویاہ مگروں مقبل رانجھے نوں واپس تخت ہزارے گھل دیندا اے:

رانجھے راہ سیالاں دا چھڈ دتا پھیر تخت ہزارے نوں چلیا اے
ملیا جائیکے بھائیاں بھابیاں نوں مقبل یار دے عشق دا پھلیا اے(69)

پر وارث دا رانجھا متحرک اے اوہ تخت ہزارے پرت کے کمزوری نہیں وکھاندا سگوں ہیر دے آکھن تے جوگی بن کے رنگ پور اپڑدا اے تے سہتی دی مدد نال ہیر نوں لے نس جاندا اے۔ مقبل کول ہیر تے سہتی رانجھے کول لاگی گھلدیاں نیں تے رانجھا بالناتھ کولوں جوگ لیندا اے۔ مقبل کول بالناتھ دا کوئی چیلا نہیں پر وارث کول بالناتھ دے کئی چیلے نوں جیہڑے رانجھے نیں جوگ دین لکیاں بالناتھ نال لڑ دے وی نیں۔ قولاں دا پاتر وی دوواں کو یاں کول موجود اے جیہڑا ہیر رانجھے دے سنیہے اک دوجے نوں دیندا اے۔ اخیر رانجھا رنگ پور جا کے رنگ مچاندا اے، سہتی نوں نال رلاندا اے مراد بلوچ آوندا اے تے رانجھا تے ہیر مراد تے سہتی کھیڑیاں دیاں اکھاں وچ کھیہ پا کے نس جاندے میں۔ ایہہ ساریاں صورتاں دوواں کو یاں کول اکو جیہیاں نیں۔ راجے عدلی دی عدالت وچ ہیر رانجھے دی بدعا نال اگ لگنا، ہیر واپس رانجھے نوں ملنا، تے قصے دا انت ہو جاندا اے۔ دوجے پاسے وارث نے ایس قصے نوں بھرویں ٹریجڈی بنا کے پیش کیتا اے۔ مقبل کول رانجھے دا پاتر دمودر تے احمد نالوں ودھ سیانا اے پر وارث نے دمودر، احمد تے مقبل کولوں رانجھے دے پاتر نوں بہتر بنا کے پیش کیتا اے وارث نے ایس پاتر نوں بڑی اُستا کاری نال چتریا اے تے ایہہ پاتر قصے دا ہیرو بنا کے پیش کیتا اے۔

ہیر:

ہیر دا پاتر مقبل کول وی بڑا تگڑا اے۔ مقبل دی ہیر وی ماپیاں، قاضی تے کھیڑیاں نال اپنی آزادی دی جنگ لڑدی اے تے رانجھے نوں نال لے کے چلدی اے پر کئی حوالیاں نال کمزور وی اے۔

مقبل اوہنوں قصے وچ تھاں تھاں تے رواندا اے جیہدے نال اوہدا پاتر مقبل کول عجیب تے ماڑوا وی لگدا اے جیویں:

ہیر رانجھے دا جیو دھڑ ائیکے جیو زادی روندی ماں دے پاس آئی(70)

اک ہور تھاں مقبل انج لکھدے نیں:

ہیر چوڑیاں بھنیاں وال کھوہے روندڑی رنگ وٹایا سو(71)

ہیر قاضی اگے وی روندی اے:

ہیر آکھدی روئیکے قاضیے نوں میاں کیہیاں رِکتاں رکتا چائیاں نی (72)

مقبل دی ہیر دا انج ای کئی تھاواں تے رونا ہیر دے پاتر دی کمزوری جاپدا اے۔ وارث دی ہیر کدھرے وی روندی وکھالی نہیں دیندی سگوں بہت عقل دے نال تدبیر وی کر کے نویں راہ کڈھ لیندی اے۔ ہیر دا پاتر کدھرے مایوسی تے محرومی دے احساساں دا شکار ماڑا جیہا ہوندا وی اے تاں اوہ انسانی نفسیات دے عین مطابق اے کہ کدے نہ کدے انسان تھکی ہوئی گل کر ای جاندا اے۔ انج وارث شاہ دی ہیر دے مزاج دے ای خلاف اے کہ اوہ روو ے دھووے۔

کیدو:

کیدو دا پاتر وی مقبل کول ایویں دوتن جھاکیاں دا پاتر اے۔ اوہ قصے وچ آوندا اے شکایت کردا اے تے پاسے ہو جاندا اے۔ پر وارث دا کیدو تے قصہ ہیر دا چوتھا تھم اے اوہدے بغیر قصہ ہیر ادھورا اے۔ فیر جیویں وارث نے اوہنوں اسار یا اے اوہ اک تگڑے ولن دا روپ اے جیہڑا اوڑک ایس قصے نوں ٹریجک بنا کے ساہ لیندا اے۔

سہتی:

سہتی دا پاتر دوواں کویاں کول چاتر تے چالاک زنانی دا اے۔ دوواں نے زنانی دی سوجھ سیانف، علم فضل تے مکر وفریب نوں دل کھول کے بیان کیتا اے پر وارث ایتھے وی اپنے زور بیان، ٹکرا تے الجھا دا ماہر ہون کر کے سہتی دے پاتر نوں قصہ ہیر وچ اجیہا چتر گیا اے کہ نہ وارث توں پہلاں تے نہ ای مگروں کوئی ہور شاعر ایس پاتر نوں وارث وانگوں چتر سکیا اے۔ دواں کویاں کول سہتی اپنے جنسی جذبیاں دے ہڑھ وچ ویہہ کے ہیر تے رانجھے دے میل کراندی اے پر آپ وی اپنی مراد پا لیندی اے۔ دوواں کویاں کول سہتی دا پاتر ہیر تے رانجھے دے میل دے حوالے نال بھرواں تے سپورٹنگ پاتر اے۔

ملکی تے چوچک دوواں شاعراں کول لوبھی تے مطلبی پاتر نیں جیہڑے اپنے مطلب لئی اپنی دھی نو ں وی رانجھے نال ملدیاں ویکھ کے اکھاں میٹی رکھدے نیں۔

زورِ بیان، روانی، چیٹک تے شعری حسن مقبل کول وی انتاں دا اے، تے مقبل دی ہیر تے اوہدے پاتر دمودر تے احمد نالوں بہتی سیانف نال چترے گئے نیں پر وارث دا وادھا ایہہ اے کہ اوس ایہناں پہلے تناں کو یاں دے پاتراں نوں سامہنے رکھ کے تقابل کیتا فیر اپنی سوجھ، وسیبی سوجھ تے سیاسی سماجی حالات نوں مکھ رکھ کے ایہناں پاتراں دی چھنگائی کیتی تے ایہناں نوں اپنی اپنی بت موجب اجیہیاں گلاں کردیاں وکھایا اے جیہناں نوں پڑھن والا اعتراض لئی انگلی چکن دی تھاں ایہناں دیاں کیتیاں گلاں دے سواد وچ اگے توں اگے ٹریا جاندا اے۔

وارث توں پہلے شاعر دمودر، احمد تے مقبل وی انسانی نفسیات دے چنگے جانوسن پر اوہناں دی چترائی تے اوہناں دے ویلے دے حالات وی چوکھے اثر انداز ہوئے۔ جیویں وارث تے، پر وارث نے حدوں ودھ حساسیت وکھائی جیہڑی کہ اک بہت وڈے فنکار دا انملا گہنا ہوندی اے، تاں ای وارث اک legend دا روپ وٹا گیا تے اوہدی لکھی داستان ہیر رانجھا کلاسیک دے درجے تے جا اپڑی۔

O

حوالے:

1- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1964ء) 9۔
2- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیرِ دمودر (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ 1986ء) 60۔
3- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیرِ دمودر، 65۔
4- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 31۔
5- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیرِ دمودر، 89۔
6- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 62۔
7- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 62,63۔
8- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیرِ دمودر، 132۔
9- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیرِ دمودر، 138۔
10- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیرِ دمودر، 145۔
11- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 208۔
12 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیرِ دمودر، 38۔
13- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیرِ دمودر، 57۔
14- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیرِ دمودر، 92۔
15- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 63۔
16- علی عباس جلال پوری۔ مقامات وارث شاہ (لاہور: مقامات وارث شاہ، تخلیقات، 1999) 18۔

17- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 94۔
18- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 94۔
19- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 74۔
20- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 188۔
21- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 266۔
22- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 239۔
23- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ
24- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 115۔
25- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 88۔
26- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 166۔
27 عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 58۔
28- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 117۔
29- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 165۔
30- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 47۔
31- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 86۔
32- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 45۔
33- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 46۔
34- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 49۔
35- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 38۔
36- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 75۔
37- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 80۔
38- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 124۔
39- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 108۔
40- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 112۔
41- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 113۔
42- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ہیرِ دمودر، 118۔
43- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 134
44- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ہیر وارث شاہ، 38-137

45- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 110
46- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر (اسلام آباد: لوک ورثہ، 1992) 21۔
47- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 9۔
48- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 12۔
49- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 41۔
50- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 26۔
50- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 33۔
52- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 62۔
53- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 62۔
54- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 60
55- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 31۔
56- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 53۔
57- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 248۔
58- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل (لاہور: عزیز بک ڈپو، س ن) 2۔
59- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 3۔
60- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 4۔
61- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 4۔
62- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 5۔
63- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 6۔
64- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 6۔
65- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 32۔
66- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 12۔
67- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 10۔
68- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 43۔
69- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 66۔
70- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 34۔
71- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 36۔
72- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 43۔